Bergensposten.

NR.2 september 2007 10. ÅRGANG

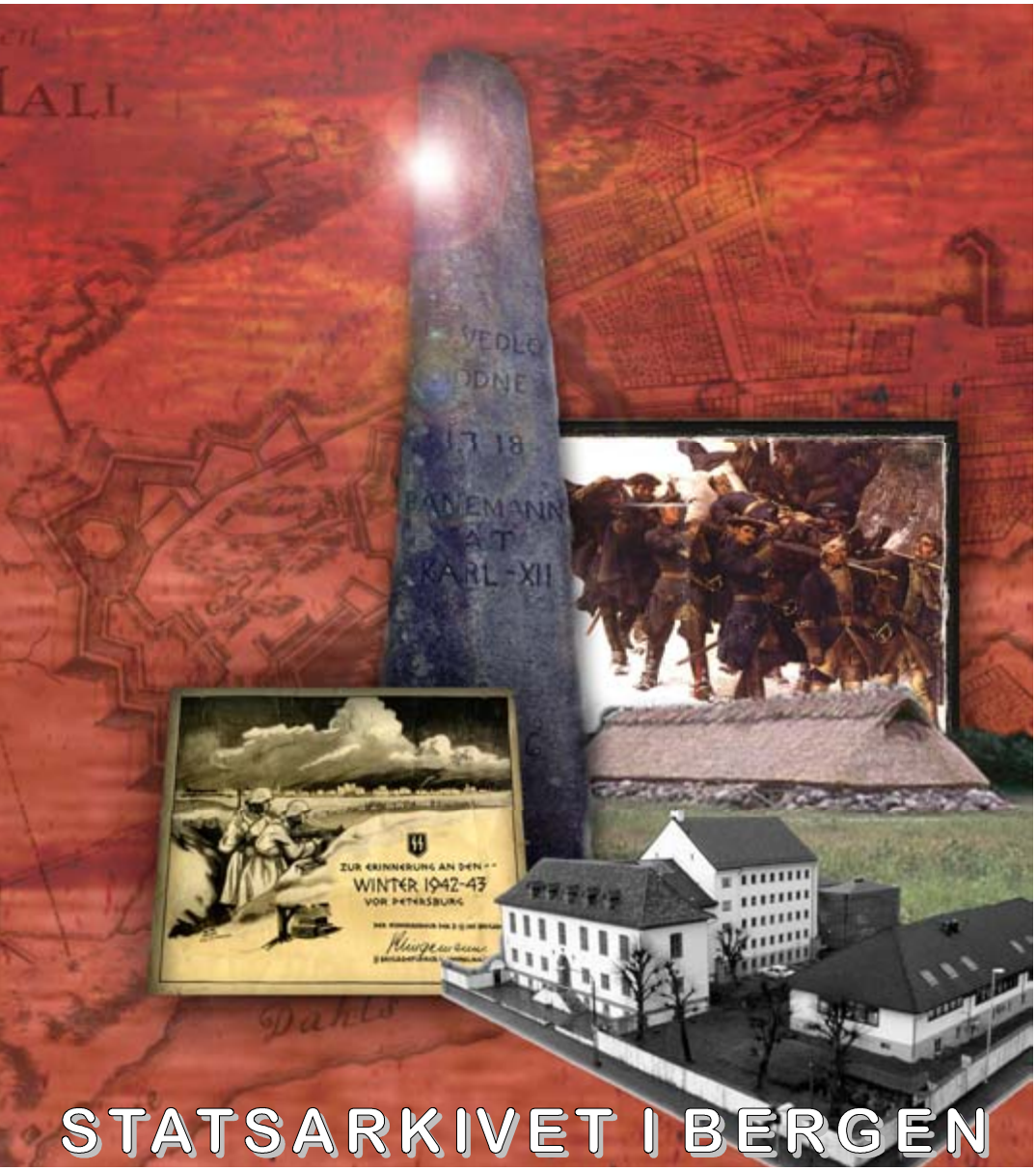

STATSARKIVET I BERGEN

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 16. i rekken.

Ansvarlig redaktør:	Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming:	Tom Myrvold
Trykk:	Statsarkivet i Bergen
Opplag:	ca. 1000
Forsideillustrasjon	Lillian Koehler

ISSN 1501-4436

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Christopher John Harris:
Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1, Bergen 1857-2007 5

Yngve Nedrebø: "Banemann åt Karl XII" 17

Fra samlingene til Statsarkivet i Bergen:
„Zur Erinnerung an den Winter 1942-43 vor Petersburg" 25

Yngve Nedrebø: Gamle tufter 36

Yngve Nedrebø:
Statsarkivet til Årstadvollen, byggesaken 1908-1924 39

Egill Reimers: Statsarkiv i Bergen 45

Øivind Ask: Vi visste om angrepet 46

Øivind Ask: Holen-katastrofen 47

Yngve Nedrebø: Sunnfjordlaget i Bergen 90 år 51

Yngve Nedrebø: Adolph Nitters Dagbok 54

Fra redaktøren:

Vi har nå gleden av å sende ut det andre nummeret av Bergensposten for 2007. Vi ligger noen uker etter opprinnelig plan, men har fortsatt intensjon om at det tredje nummeret for året skal komme ut ved månedsskiftet november/desember. Årsaken til forsinkelsen denne gangen er at vi har måttet flytte noe av det planlagte stoffet fra dette over til neste nummer.

Christopher J. Harris har vært med å skrive boken «Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1 1857-2007» i Bergen, som i år markerte sitt 150-årsjubileum, og gir oss del i sine kunnskaper om prosessene bak oppføringen av bygget, som i sin tid vakte internasjonal oppsikt.

16. mai 2007 var et team fra NRK på Statsarkivet i Bergen for å gjøre opptak til et innslag om Jo Vedlo/Hodne. Han er mannen som har fått sin bautastein på Hodne i Lindås for påstanden om at det var han som avfyrte skuddet som tok livet av kong Karl XII i desember 1718 i løpergraven ved Fredriksten festning, og dermed også var mannen som gjorde slutt på den svenske invasjonen under Store Nordiske Krig (1709-1719). Det kan finnes mange og vektige argumenter MOT at påstanden kan være rett. Vi har prøvd å samle og presentere dem her. Innslaget om «banemann åt Karl XII» skal etter sendeskjemaet på luften like før jul, i det nest siste av programmene i serien, som går på kveldstid lørdager på NRK1. Vi takker NRK hjertelig for at vi har fått bruke fotografier fra innslaget.

På forsommeren fikk vi overta noen papirer som hadde tilhørt en tidligere frontkjemper (død 1955). Han hadde tjenestegjort i Norske Legion 1942-1943, og seinere i Vaktbataljonen til høsten 1944. Han hadde tjenestegjort som soldat og seinere underoffiser under beleiringen av Leningrad 1942-1944. Vi gjengir det diplomet han hadde med seg hjem, «Zur Erinnerung an den Winter 1942-43 vor Petersburg». Beleiringen av Leningrad 1941-1944 er et av svarteste kapitlene i historien om andre verdenskrig!

Byggesaken til Statsarkivet i Bergen går framover, om enn i våre øyne sakte. I sommer ble de arkeologiske undersøkelsene av området fullført, og tomten frigitt. Arkeologene ble overrasket over sine funn, som avdekket en rekke spor etter svært tidlig aktivitet og bosetning på Årstadvollen. Funnene er foreløpig datert til mellom 1500 og 3000 år tilbake i tid. Vi gleder oss til den endelige rapporten fra utgravingene kommer, men det vil rimeligvis komme til å gå atskillig tid før den er klar. I mellomtiden må vi nøye oss med det som så langt er kommunisert til pressen.

Statsarkivet i Bergen flyttet til Årstadvollen sommeren 1921. Vi skal fortelle om den lange byggeprosessen, fra de første initiativene i 1908, da det var blitt klart at lokalene i Klosteret 17 var for små, og det enten måtte komme en bygningsmessig utvidelse, eller en flytting til en ny og romsligere tomt. Det ble en langvarig prosess, der både kommunale og statlige organ skulle ha sitt å si, og det gikk fulle 13 år før man var kommet på plass, og ytterligere seks år før alle regnskapene var oppgjort og godkjent!

Egill Reimers fikk i 1924 påskjønnelse fra Houens legat for Statsarkivbygningen, og han skrev i den forbindelse en kort beretning om bygget, der han takket for tildelingen, og tok til motmæle mot dem som mente at man hadde vært for ekstravagante! Vi har hentet teksten hans, og setter den inn her.

I forrige nummer av Bergensposten hadde vi med to innlegg om tragedien på Laksevåg i oktober 1944, da Holen skole ble truffet av bomberegnet. Vi følger opp temaet her, ved å trykke et intervju Øivind Ask i Bergens Tidende gjorde med Arnfinn Finne og Ivar Kristoffersen i juni i år. Arnfinn Finne (født 1917) var leder for kompani 36 i Milorg, det som seinere er betegnet som «Mindegruppen». Han fikk i oktober 1944 i oppdrag av Louis Pettersen å bygge opp et apparat for å kunne ta hånd om nedskutte britiske flymannskaper, og sikre disse transport ut av landet. Han ble varslet om de kommende angrepene. Arnfinn Finne ønsket å ha de to gjenlevende av mannskapene han hadde utplassert under bombeangrepet 29. oktober til stede under intervjuet. Ivar Kristoffersen (født 1921) var den ene av disse. Han stadfester at han var på post i Løvstakksiden under flyangrepene 29. oktober 1944. Intervjuet nå er en oppfølger av et intervju Arnfinn Finne gav i Bergens Tidende 29. oktober 2004. Av hensyn til sammenhengen gjengir vi også det første intervjuet på trykk her. Stor takk til Bergens Tidende og Øivind Ask for at vi har fått tillatelse til å trykke intervjuene hos oss. Også stor takk til Arnfinn Finne og Ivar Kristoffersen for at de har tatt ubehaget og belastningen med å stå fram, og stille opp til intervju!

Sunnfjordlaget i Bergen markerer i september 2007 at det i høst passerer 90 år. Vi gratulerer, og deltar i markeringen.

Adolph Nitter (1829-1901) var handelsmann i Dale i Sunnfjord, og ivrig dagbok-forfatter i årene 1854-1859. Dagbøkene hans er skrevet av, samlet og nå trykt i en ruvende bok, som Fjaler sogelag har hatt ansvaret for.

Vi får spørsmål om abonnement, og har nå åpnet for innsending av kr. 42 i frimerker mot at vi sender ut 3 hefter i året.

Redaksjonen avluttet 27. september

Yngve Nedrebø

Pleiestiftelsen for spedalske No. 1, sett østfra.

Pleiestiftelsen for spedalske No. 1, Kalfarveien 31, ble tatt i bruk i 1857 som spedalsksykehus. Bygningen ble oppført på Lungegårdsmarken, og lå ved siden av Lungegårdshospitalet. Bygningen er med sine 3450 kvadratmeter en av Norges største trebygninger. Den hadde plass til 280 pasienter, men hadde knapt noen gang fullt belegg. Tallet på pasienter var i 1913 74, i 1940 18, og i 1956 7.

I 1956 ble bygningen overtatt av Statens Attføringsinstitutt.

Christopher John Harris:

Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1, Bergen 1857-2007

Pleiestiftelsen i 1873 fra vest

Vi kunne sikkert skrive om et eller annet jubileum i hvert eneste nummer av Bergensposten. Det er alltid en person, en begivenhet eller et bygg som er 100 år, 150 år, 200 år gammel eller mer. Det er ikke nok lenger at man markerer et fødselsjubileum, men ofte markeres dødsåret også. Vi er ferdig med Ibsen-året og er langt inne i et nytt Grieg-år. Neste år blir det bl.a. Wergeland og Welhaven. Neste mai er det også 200 år siden "slaget ved Alvøen" da den britiske fregatten "Tartar" ble jaget vekk av den bergenske roflotilje under Napoleonskrigen. De fem som døde på dansk-norsk side er minnet på bautasteinen utenfor Korskirken i Bergen, og trefningen har satt spor etter seg, bl.a. i to gatenavn i Bergen: Tartargaten og Ltn. Bjelkesgate.

I juni i år var det en annen type markering i Bergen. Det er 150 år siden Pleiestiftelsen for spedalske nr. 1 ble bygget ferdig og jubileet ble markert av byggets eier, Entra Eiendom, med en publikasjon og en festdag i og rundt Pleiestiftelsen. I fjor var det 150 år siden opprettelsen av det nasjonale lepraregisteret og dette ble behørig feiret med en flott bok og en tilstelning i Pleiestiftelsen. Statsarkivet var sterkt involvert i dette, siden store mengder av Norges lepraarkiv er oppbevart her. Boka selges også fra Statsarkivet. Flere arkiv i Statsarkivet i Bergen og i Riksarkivet kan også brukes til å fortelle om historien til bygningene knyttet til leprasykdommen, hvorav Pleiestiftelsen nr. 1 er den meste kjente (etter St. Jørgens hospitalet med lepramuseet

i Bergen). Undertegnede har skrevet om bygningshistorien til Pleiestiftelsen i publikasjonen til Entra Eiendom, og siden det er så lite kjent, kan vi gjenta litt her. Bygningen er et byggverk av nasjonal betydning og fortjener å bli mer kjent enn den er.

Hva skal bygges og hvor?

Det er kjent at det var Vestlandet og norskekysten som var hardest rammet av den spedalske sykdommen. I Bergen hadde den middelalderske institusjonen St. Jørgens hospital ført videre pleien av de spedalske. Et økende antall søknader om plass i hospitalet, og en ny generasjon av leger etter 1820-tallet, hadde satt fokus på spedalskhet. Et bergensk og Vestlandsk initiativ førte til opprettelsen av en regjeringskommisjon som skulle utrede muligheten for både kur og pleie av et tilsynelatende økende antall av spedalske. Da kommisjonenes resultater ble lagt fram på 1840-tallet, ble det bl.a. foreslått å bygge sykehus og pleiestiftelser i Bergen, Molde, Bodø og Tromsø. Dette var kostbart og Stortinget var ikke villig til å støtte alt som ble foreslått. Resultatet ble til at det gamle sykehuset ved Molde (Reknes) ble fornyet, Reitgjerdet ved Trondheim, ble bygget og i Bergen ble det bestemt at det skulle bygges både et hospital og et pleiehjem for spedalske. Disse var Lungegårdshospitalet og Pleiestiftelsen for Spedalske nr. 1. Lungegårdshospitalet skulle være et kurativt hospital, mens pleiestiftelsen skulle være hjem for de som ikke var mulig å helbrede. Kommisjonen foreslo at begge bygninger skulle bygges i nærheten av hverandre av forskjellige grunner:

> *"...derved vil den, der ikke give Haab om Helbredelse, med Lethed kunne bringes over i Pleieanstalten, hvor han fremdeles bliver under Lægens specielle Opsyn; og naar denne maatte finde, at Nogen i Pleieanstalten burde tages under ordentlig Kuur, kan denne strax bringes over i Helbredelsesanstalten. En saadan Forening vil forhaabentlig ogsaa bevirke, at de Spedalske ikke ville lægge Skjul paa Sygdommen af Frygt for at henbringes til et Sted, hvorfra de ikke kunne have Haab om at vende tilbage, men derimod i tide melde sig til Indtagelse, og saaledes lettere helbredes..."*

Det var planlagt en del felles arbeidsrom og bad, så vel som et felles kjøkken for begge anstalter. Planene for pleiestiftelsen, fra Statens side, var ikke ulikt det som skjer i dag, med en foreslått romplan for bygget. Det var foreslått at kjønnene skulle holdes atskilt i hver sin del av bygget, og at det skulle bygges arbeidsrom hvor pasientene, eller de innsatte, kunne utføre arbeid som var både til gagn for seg selv og institusjonen. Rundt bygget skulle det anlegges spaserveier hvor de "innsatte" kunne vandre i frisk luft.

Allerede i betenkningen fra kommisjonen, tidlig på 1840-tallet, står det at bygningene i Bergen burde bygges av laftet tømmer, både fordi dette var billigere og av hensyn til det fuktige vestlandsklimaet. De store statlige bygg ellers på denne tiden var planlagt og bygget i murstein eller mur.

Føringene var nå gitt, men hvor skulle bygningene bygges og hvem skulle tegne dem?

Det hadde eksistert tegninger fra 1838 til et nytt sykehus for spedalske i Bergen, men på tomten til St. Jørgens hospital som var tenkt revet. Hadde planene vært realisert den gangen, hadde ikke St. Jørgens stått i dag. Nå var situasjonen annerledes, og i 1844 kjøpte staten en del av Lungegårdsmarkene, fra Bergen kommune; stykket mellom Stadsporten og Seiersberget. På det innkjøpte stykke var det planlagt å bygge institusjoner for spedalske og et nytt botsfengsel. Resten av marken skulle brukes til en ny stor gravplass for Bergen. Myndighetene hadde hatt planer for et nytt fengsel like lenge som for et nytt sykehus og pleiehjem. Gjest Baardsen m. fl. hadde vist at fengselet under Rådhuset ikke var så sikkert som man ønsket. Fengselsplanene tok lengre tid å realisere enn planene for de andre institusjoner. Når Lungegårdshospitalet og Pleiestiftelsen ble bygget var det ikke plass til et fengsel i tillegg – noe som beboerne på Kalfaret sikkert ble glade for.

Hvem tegnet Lungegårdshospitalet og Pleiestiftelsen?

Arkitektmiljøet i Norge på denne tid var ikke stort. Arkitektene som virket på offentlige og private bygg i Norge var med SVÆRT få unntak, utlendinger. De fleste kom fra Danmark eller Tyskland. Danskene hadde også vært på studiereiser til Tyskland. Det viktigste offentlige arbeid på 1830- og tidlig 1840-tallet var byggingen av Slottet i Christiania. Den danske arkitekten Hans Linstow hadde tegnet dette og var leder for byggearbeidet. På Slottets tegnekontor samlet han et kollegium av dyktige arkitekter som alle satte dype spor etter seg i Norge, men spesielt i Christiania og Bergen. De fire viktigste medarbeidere til Linstow var arkitektene Christian Heinrich Grosch som bodde i København, men familien flyttet til Norge i 1811. Ole Petter Riis Høegh som vi kjenner som arkitekt for gamle Norges Bank og Katedralskolen, så vel som hans virke som stadskonduktør i Bergen. Johan Henrik Nebelong fra Danmark og Heinrich Ernst Schirmer fra Tyskland. Dette kollegium var ansvarlig for de viktigste offentlige og private bygninger som ble reist i Norge mellom 1830-1853. Noen ganger arbeidet de sammen, andre ganger hadde de hjelp fra utenlandske, særlige tyske medarbeidere. Noen ganger kranglet de. Intern konkurranse og sjalusi preget dette miljøet på samme måte som det kom til å prege arkitektmiljøet i Bergen på 1850-tallet. Det var naturlig at Staten så til dette miljøet når det skulle velges ut en

arkitekt for Lungegårdshospitaet som var den første bygningen av de to anstaltene som ble bygget på marken ovenfor Store Lungegårdsvannet. Noe arkitektkonkurranse var det ikke snakk om så vidt vi kan se. Høegh var allerede kommet til Bergen og var svært opptatt med sitt arbeid både som stadskonduktør og privatpraktiserende arkitekt. Schirmer holdt på med det største statlige bygg, Botsfengselet i Christiania. Grosch hadde mange oppdrag i Christiania bl.a. universitetsbygningene i Karl Johans gate og Basarbygningen og brannvakten lenger nede i Karl Johan. Linstow selv holdt på med sin egen bolig og dessuten var han på slutten av sin karriere. Det ble derfor Nebelong som fikk i oppdrag å tegne Lungegårdshospital i Bergen.

Nebelong leverte 29 tegninger til et nytt hospital og et nytt fengsel på Lungegårdsmarken. Tomten var ikke uproblematisk. Den var solrik, men bratt på to sider. Siden det er Pleiestiftelsen som vi egentlig skriver om her, skal vi ikke gå i detalj om Lungegårdshospitalet, men litt kan nevnes. Bygget var uvanlig for Nebelong, fordi det var et stort trebygg på et høyt murfundament. Vi kjenner bygget både fra beskrivelser og det eldste fotografiet som er tatt i Bergen. Hospitalet ble bygget i årene 1845-1849. Det som også er interessant for oss er hvem som ledet byggearbeidet. Nebelong selv var altfor opptatt med prosjekter i Christiania og med undervisning ved Den kgl. Tegneskolen. Han hadde ikke tid til et opphold i provinsene! Istedenfor anbefalte Nebelong for departementet en mann som han kjente godt, Hans Hansen Kaas.

Hans Hansen Kaas, byggmester og arkitekt?

Hans Kaas 1822-1885

Kaas er født i Fredriksvern 10.1. 1822, sønn av kvartermester og undertollbetjent Hans Larsen Kaas og Karen Agnes Madsdatter. Hans bestefar flyttet til Fredriksvern fra Danmark og det meste av familien var dansk. Som ungdom kom Kaas til Christiania hvor han gikk i murerlære hos murmester Erich Pettersen i årene 1835-1840. Han ble svenn i 1840 og arbeidet på universitetsbygningene til Grosch og den tyske arkitekten Schinkel. Mellom 1835-1840 var han hospitant ved Den kgl. Tegneskole hvor arkitekt Nebelong var lærer. Kaas må ha vært flink på flere måter, og i perioden 1842-1845 ble han ansatt som assistent ved

arkitektkontoret til Nebelong. Blant bygningene som Nebelong tegnet i Christiania i 1842, og som vi antar at Kaas arbeidet på, var bygården til professor Christen Heiberg ved Carl Johans gate. Heiberg var elev av regimentskirurg Schwindt i Bergen. Han flyttet til Christiania i 1826, og fra 1836 var han professor i medisin ved universitetet og overkirurg ved Rikshospitalet. Christen Heiberg var også medlem av den regjeringskommisjonen som i 1837 hadde avgitt en betenkning om bygging av både helbredelses- og pleieanstalter for spedalske.

Kaas har arbeidet på flere bygg tegnet av Nebelong før han reiste over fjellet i 1845 for å arbeide på Lungegårdshospitalet. I protokollen over "Ankomne reisende", i arkivet fra Politimesteren i Bergen, ser vi at både arkitekt Nebelong og murersvenn Hans Hansen Kaas med en dreng, Christian Larsen, ankom Bergen ved St. Hans tider 1845. Nebelong meldte sin ankomst til politiet 23. juni og Kaas 24. juni, men det er sannsynlig at de kom samtidig. Mens Nebelong bodde hos bakermester H. Reimers, bodde Kaas og drengen hos "handlende Sommer".

Kaas arbeidet på Lungegårdshospital i tre og et halvt år før det sto ferdig i februar 1849. Da ruvet det godt i landskapet over Store Lungegårdsvannet. Nedenfor hospitalet lå byens nye store kirkegård, Assistentkirkegården. Ved en skjebnes ironi var det her nede, på en særskilt parsell av kirkegården, at mer enn 600 døde ble gravlagt etter den store koleraepidemi i månedene desember 1848-mars 1849. Noen få meter unna var et stort og dyrt sykehus under fullføring.

Kommisjonen som var oppnevnt til å holde øye med byggingen av sykehuset bestod av kapteinlieutenant Carl Fredrik Diriks, korpslege Daniel C. Danielsen og skipsbyggmester Rasmus Rolfsen fra Elsesro. Alle tre kom til å støtte Kaas i hans videre arbeid i Bergen. Diriks og Kaas var de viktigste personer bak byggingen av "Arbeiderboligen" på Stølen, mens Danielsen spurte Kaas om å lage tegninger til den nye Pleiestiftelsen for Spedalske som skulle bygges ved siden av Lungegårdshospital.

Så snart han var ferdig med Lungegårdshospitalet, søkte Kaas om et toårige statsstipend for å utdanne seg til arkitekt. Han var konstituert som stadskonduktør i Bergen fordi Ole Petter Riis Høegh var sykemeldt, men Kaas hadde ambisjoner, og han trengte mer enn et svennebrev som murer. I hans søknad til departementet skriver Kaas at han ønsket å reise til utlandet for å lære mer om arkitektur og utdanne seg til arkitekt. Merkelig nok søkte han aldri om opptak ved et universitet eller høgskole, men han fulgte undervisning ved flere akademier og kunstskoler i Danmark, Tyskland, Frankrike og England. Ut fra tilbakemeldingene som ble sendt inn under hans reiser virker det som han oppholdt seg i noen måneder i de enkelte byer. Han var på forelesninger, satt i bibliotek, studerte

bygninger og traff arkitekter. Men student var han aldri.

Kaas var en av elleve personer som fikk stipend i 1849. Blant de andre finner vi professor Peter Andreas Munch, dr. Frans Christian Faye, som fikk fire måneders stipend for å studere fødselsstiftelser og fødselsvitenskapen, korpslege Joachim Voss, for å studere forskjellige grener av legevitenskapen, landsfysikus Ole Rømer Sandberg, som fikk seks måneders stipend for å studere hudsykdommer i utlandet, Halfdan Kierulf fikk ett år for å studere musikkomposisjon i Danmark og Tyskland, og maler Johan Ludvig Losting fikk et halvt års opphold i utlandet for å utdanne seg som anatomisk og zoologisk maler. Kaas var i svært godt selskap, og han fikk et to-års stipend som han brukte til å reise til Danmark, Tyskland, Østerrike, Italia, Frankrike og England. Han returnerte til Bergen i 1851 etter å ha besøkt Verdensutstillingen i London.

Bergens Offentlige Tegneskole

Arkitekt Stockfleth startet en privat tegneskole i Bergen i 1848, og i 1851 ble skolen omorganisert med bl.a. statlig og kommunal støtte. Stortinget hadde noen få år tidligere vedtatt at Staten kunne bidra til fagundervisning for håndverkere. Fra 1851 kunne Bergens Offentlige tegneskole begynne med undervisning for rundt 250 elever i fire klasser. De to viktigste lærerne i tillegg til Stockfleth, var arkitekt Franz Wilhelm Schiertz og "murersvenn" eller "arkitekt" Hans Hansen Kaas. Kaas ble leder for skolen som var preget av store interne stridigheter. Stridighetene var såpass kjent at de fylte mange spalter i bergensavisene, spesielt i årene 1853-1855. Det er ikke plass her til å gå i detaljer om kranglingen, men den kom til å prege livet til Kaas og arkitektmiljøet i Bergen i flere år.

Pleiestiftelsen bygges

Samme år som Kaas begynte som lærer ved Tegneskolen bevilget Stortinget penger til bygging av en pleiestiftelse for spedalske i Bergen. Planene fra 1830-tallet kunne nå realiseres, og et pleiehjem for spedalske kunne bygges ved siden av sykehuset for spedalske. Begge institusjonene skulle samarbeide og ha en del felles tjenester. Pleiestiftelsen nr. 1 skulle bygges som et samarbeidsprosjekt mellom Staten og begge amtene på Vestlandet, Søndre- og Nordre Bergenhus amt.

Det var ikke opplagt hvem som skulle tegne den nye pleiestiftelsen, men siden Danielsen hadde så god erfaring med Kaas og Lungegårdshospitalet, bad han Kaas om å levere tegninger til det nye bygget. En byggekomité for Pleiestiftelsen måtte vurdere tegningene, og det ble innhentet uttalelser fra både arkitekt Nebelong og arkitekt Schirmer. Schirmer hadde vært ansvarlig for Statens siste stor byggeprosjekt, Botsfengselet i Christiania, og var nå i gang med det neste prosjektet, Gaustad Asyl.

Pleiestiftelsen og Lungegårdshospitalet er tegnet inn på Bergenskartet fra 1879-1881.

Tegningene til Kaas måtte endres noe før Schirmer og Nebelong var fornøyd, men det var Kaas som fikk oppdraget med Pleiestiftelsen. Først bygget han en del andre bygninger i Bergen og Frue kirke, Hetland i Stavanger. To av disse bygningene førte til problemer for Kaas. Byggingen av skorsteinene i "Arbeiderboligen" på Stølen i Bergen brakte Kaas i klammeri med murmesterlauget i Bergen, som mente at deres privilegier var blitt krenket av Kaas. Arkitekt Stockfleth var også murmester, og han trakk i snorene i denne saken mot Kaas. Saken gikk helt til høyesterett før Kaas vant, men saken verserte hele byggeperioden til Pleiestiftelsen. Ellers måtte Kaas bruke mye tid og energi på kritikken mot utførelsen av Hans Tanks Skole i 1854-1855. Igjen var det arkitekt Stockfleth og Schiertz som offentlig kritiserte bygget og forsuret hele livet til Hans Hansen Kaas, som nå var blitt tildelt borgerskap som "byggmester" av magistraten i Bergen.

Til tross for kritikken mot ham hadde Kaas støttespillere i det medisinsk miljøet i Bergen. Han fikk støtte også fra flere offentlige tjeneste- og kjøpmenn. Det var arkitektene og murmestrene som var ute etter ham. Det er

typisk at det ikke var noen arkitekter blant de mange som kjøpte aksjer i selskapet til arbeiderboligers oppførelse i Bergen. Arkitektene som var aktiv i Bergen hadde ikke et sosialt engasjement. Det hadde Kaas.

Grunnsteinen til Pleiestiftelsen ble lagt ned under en høytidelig seremoni 17. juni 1854. Alle de viktigste embetsmenn, stortingsrepresentanter, lokale politikere, leger og apotekere var tilstede. Etter at et blyskrin med sølvplate og inskripsjon ble lagt ned i grunnvollen, var det "arkitekt" Kaas som murte igjen åpningen. Murersvenn Kaas hadde nådd en posisjon som få andre slike svenner bare kunne drømme om. Det kan ikke være tvil om at han var dyktig, og han ledet byggearbeidet i tre lange år på Pleiestiftelsen. Tre år med både medgang og motgang.

Pleiestiftelsen ferdig juni 1857

Det vil ta for mye plass å fortelle hele historien om byggingen av Pleiestiftelsen, men et par begivenheter burde nevnes. Det begynte på en tragisk måte. Noen måneder før grunnarbeidet startet, brant Lungegårdshospitalet ned til grunnen 1. juledag 1853. Helbredelsesanstalten og naboen til Pleiestiftelsen var vekk, og branntomten lå der som en sterk påminnelse om hvordan det kunne gå med trebygninger. Åtte personer døde i brannen, 6 menn og 2 kvinner. Arkitekt Schirmer hadde vært bekymret for planene til Pleiestiftelsen, og han foreslo at det ble bygget to høye branngavler som delte opp Pleiestiftelsen i 3 brannceller. Gavlene skulle hindre at en brann kunne spre seg fort gjennom hele bygget. Arkitekt Schirmer og hans kompanjong Wilhelm von Hanno fikk i oppdrag å tegne det nye Lungegårdshospitalet som ble bygget i mur (ferdig 1859). Det var arkitekt Schiertz som ledet byggearbeidet på det nye Lungegårdshospitalet, og i et par år arbeidet de to fremste antagonister i Tegneskolestriden på hver sitt bygg og på nabotomter.

Det ble bestemt at Pleiestiftelsen skulle bygges i tre for å spare penger, og fordi man mente at tømmerbygninger passet bedre til Vestlandsklimaet, men brannfaren er alltid tilstede. Mens dette store trebygg var under konstruksjon, ble Bergen sentrum hardt rammet av en bybrann 30. mai 1855. Vel 182 bygg brant til grunnen, de fleste trebygninger, men noen med murfasader. Etter denne brannen ble nye restriksjoner innført og det skulle ikke lenger bygges store trebygninger i sentrum. I mellomtiden reiste Pleiestiftelsen seg mot Kalfaret og var endelig ferdig bygget i begynnelsen av juni 1857. De første pasientene flyttet inn 12. juni 1857, men kirkesalen var ikke ferdig før august 1857.

Stiftelsen er en stor toetasjes trebygning på et høyt murfundament. Det er to fløyer med en øst-vest retning, bundet sammen av en tverrgående fløy slik at bygget er formet som en "H". Det er to frittstående funksjonærboliger mot Kalfarveien, og det var flere mindre

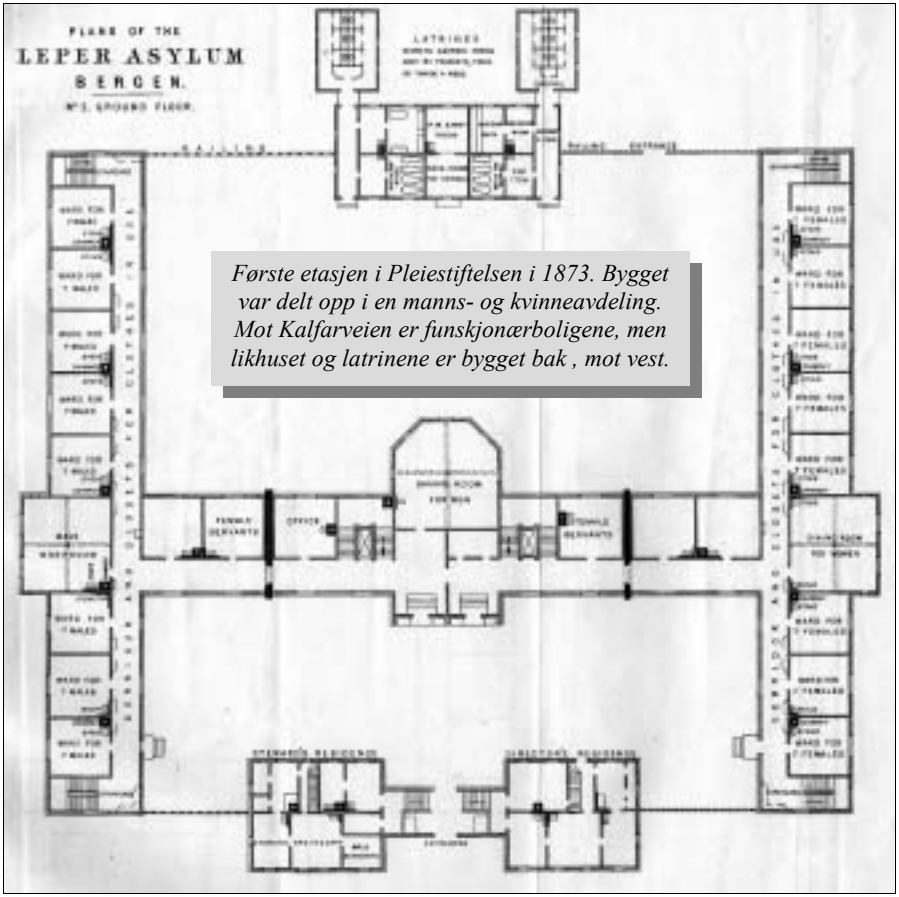

Første etasjen i Pleiestiftelsen i 1873. Bygget var delt opp i en manns- og kvinneavdeling. Mot Kalfarveien er funskjonærboligene, men likhuset og latrinene er bygget bak , mot vest.

frittstående bygninger på vestsiden av bygget. Opprinnelig var det 32 soverom for 7 spedalske i hvert rom. Det fantes rom for tjenere, arbeidsrom, skolestue og spisesaler. I midten av tverrfløyen er det en stor sal som ble brukt til kirke. Rundt hele bygget finnes det en hage med spaserveier. I dag er eiendommen begrenset av jernbanelinjen mot vest, men før jernbanen ble bygget var det en større hage ned til Store Lungegårdsvannet med nøst og robåt til bruk for beboerne. Det var, og er, et storartet anlegg som vakte internasjonal oppsikt.

Pleiestiftelsen er viktig, fordi den markerer slutten på den gamle tiden og begynnelsen på den nye. Den er den siste og største offentlige trebygning som ble bygget i Norge. Etter 1857 var det kun de store trehotellene som kunne måle seg i størrelsen med stiftelsen. Pleiestiftelsen ble oppført på en tradisjonell måte av laftet tømmer, men samtidig

vises en del elementer fra den nyindustrialiserte Norge. Løvsagen gjorde det mulig å skjære ut detaljerte utsmykninger, selv om de er forholdsvis beskjedne. Bygget hadde innlagt vann fra den nye vannledningen. Vinduene var større enn det som var vanlig før, fordi det nå var mulig å kjøpe glassruter fra glassfabrikkene. Det er et bygg som ikke hørte til i laugsbyen Bergen, men i den nye industribyen Bergen.

Det er klart at Pleiestiftelsen har mer til felles med Arbeiderboligen på Stølen (Henrik Wergelandsgt. 35) og Bergens tradisjonelle trehusbebyggelse enn med den nye arkitekturen som ble bygget i byen av de innflyttede arkitekter i årene like etter 1857. Dette blir tydeligere hvis vi ser på de offentlige bygningene som ble reist i Bergen det neste tiåret: Lungegårdshospitalet er nærmest i tid og slekt, ferdig i 1859 (Schirmer og von Hanno), Bergens Arbeiderforening i 1858-1860 (Stockfleth), Bergens Museum i 1859-1865 (Nebelong og Schiertz), fengselet og det gamle Tinghuset i 1861-1864 (Schiertz), Bergen Børs i 1862 (Schiertz) og Arbeidsanstalten i 1862 (Stockfleth).

Alle disse bygningene, tegnet av arkitekter, faller så tydelig inn under benevnelsen "arkitektur". De er monumentale bygg utført i en bestemt stilart. Arkitektene som tegnet disse bygningene mente at Pleiestiftelsen ikke var arkitektur, tegnet og oppført av en byggmester. Andre mente det samme. I et brev fra 1851 om en mulig arkitektkonkurranse før byggingen av stiftelsen, står det at det var unødvendig å holde en slik fordi,

> *"(...) her ikke handles om noget Værk af arkitektisk betydning, men om en Bygning, der gjerne kan være og helst bør være ganske simpel, naar den er beqvem for Øiemedet(...)"*

(Referert av amtmann Vogt, 14. november 1851)

Men Pleiestiftelsen har en del stilmessige detaljer som gjør den spesiell. De høye søylene ved inngangspartiet og en del av utskjæringene er klassisk antikk inspirerte, mens andre detaljer minner oss mer om "moorish" bygg. En detalj er helt spesiell og må være inspirert av et bygg som Kaas studerte på sin stipendreise i 1849. Utsmykkingen rundt inngangsporten mellom funksjonærboligene, under minneskulpturen til D. C. Danielsen, laget av Max Klein i 1895, har muligens kun en parallell i europeiske kunsthistorie. Pilastrene skrår innover etter hvert som de nærmer seg toppen av portåpningen. Dette minner oss mest om greske templer og egyptiske gravkamre. Hvor hadde Kaas sett dette før? Jo, ett bygg i Europa var mye omtalt i 1849 og Kaas må ha besøkt det på hans reise. Det var Thorvaldsens museum i København, ferdig 1848-49, tegnet av arkitekt Gottlieb Bindesbøll. Mens Thorvaldsens museum er gjennomført antikkinspirert og de skrående detaljer er både større og flere, kan det ikke være tvil om at Kaas har plukket den detaljen og brukt den på Pleiestiftelsen. Bindesbøll har mer

Nord- og Midtfløyen i stiftelsen i dag. Klokketårnet er bygget over kapellet.

til felles med Kaas. Han var en arkitekt med et sosialt engasjement og hadde gode venner i legemiljøet. Etter den store koleraepidemien i København i 1853 ble Bindesbøll engasjert til å tegne Legeforeningens arbeiderboliger, som eksisterer den dag i dag, og er kjent under navnet "Brumleby". Bindesbøll, i likhet med Kaas, hadde sett arkitekt Henry Roberts arbeiderbolig utstilt på Verdensutstillingen i London i 1851. Men Bindesbøll var en velrenommerte utdannet arkitekt som andre arkitekter ikke kunne kritisere pga. manglende utdannelse. Kaas fikk ustanselig kritikk fra arkitektene i Bergen. Pleiestiftelsen ble hans hovedverk og står den dag i dag mer eller mindre uforandret, i motsetning til de fleste av bygningene til arkitektene som kritiserte ham i Bergen. Bygget har vist seg å være funksjonelt og anvendelig. Det har vært et hjem for flere hundre spedalske i over 100 år.

Så snart Pleiestiftelsen var ferdig, flyttet Kaas med kone til Christiania hvor han fikk et roligere liv som byggmester og bygningsinspektør. Han åpnet sin egen tegneskole og tegnet både arbeiderboliger, leiegårder, skoler og forretningsbygg. Han var svært aktiv i den polytekniske forening og Fortidsminnesmerkeforeningen. Han døde 13. november 1885 og det stod i minneordet i Teknisk Ukeblad at hans kiste ble fulgt til graven av mange fra den klassen han hadde et forhold til – det vil si arbeiderklassen.

Pleiestiftelsen er en perle blant Bergens bygninger. Entra Eiendom har malt og stelt bygget slik at det skinner i sommersolen. Det er satt opp opplysningsskilter på begge sider av inngangspartiet, og Entra donerte et flott tekstilkunstverk til kirkesalen under jubileet. Både Pleiestiftelsen og dens "arkitekt" fortjener å bli mer kjent både innenfor og utenfor byens grenser. Bygget har vært en av de aller største trebygninger i Norge og er i dag leiet ut til en rekke leietakere fra Universitetet i Bergen med bl.a. Institutt for Samfunnsmedisin og Folkehelseinstituttet ved Medisinsk Fødselsregister.

Arkivet knyttet til Pleiestiftelsen oppbevares i Statsarkivet i Bergen, bortsett fra selve Lepraregisteret, som er midlertidig stilt ut i Pleiestiftelsen.

Kilder og litteratur
Utrykte kilder.

Statsarkivet i Bergen:

Pleiestiftelsen for Spedalske nr. 1
Forhandlingsprotokoll 1857-1932
Kopibok 1857-1865
Inventarfortegnelse 1859-1864

Lungegårdshospitalet IV.
A.b.1 Kopibok 1849-1859
V B.d.1 Saker

Bjørgvin Biskop
Kopibok 1856-1860

Kirkebok for St. Jørgen A4 1844-1863

Lensmannen i Årstad.
Branntakstprotokoll 1846-1857
Bergen Politirett 1853. H.129

Fylkesmannen i Sogn og Fjordane
VIII G.a.2 Pleiestiftelsen i Bergen

Privatarkiv:
Selskabet til Abeiderboligers Opførelse i Bergen.
Forhandlingsprotokol 1852-1907

Riksarkivet:
Justisdepartementet.
Medisinalkontor
Pakke 57 Regninger 1852-1866
Pakke 58 Emneordnet. Helbredelsesanstalt for Spedalske i Bergen 1839-1848

Kirke og Undervisningsdepartementet.
Stipendier 1848-1856

Trykte kilder.

Aviser:
Bergenske Blade 1854
Bergensposten 1856-1859
Bergens Stiftstidende 1855-1857

Departementstidende 1836-1845
Medicinsk Revue 1894
Norsk Biografisk Leksikon Bd.VII (1936) Bd.XII,(1954) XV (1966).
Norsk Kunstnerleksikon Bd. 1-4
Skillings-Magazin 1862
Statens Eiendommer 1862
Stortingsforhandlinger 1854
Søndre Bergenshus Amtsforhandlinger 1851
Tidskrift for Den Norske Lægeforening nr. 10, 1957

Yngve Nedrebø:
"Banemann åt Karl XII"

På garden Hodne i Lindås vart det i 1926 sett opp ein tre og ein halv meter høg bautastein over Jo Hodne, eller Jo "på Vedlo" eller "på Vedlene", som han og er kalla. Det var ungdomslaget i Myking som tok initiativet til å sette opp steinen, og dei reiste den over mannen som på sine gamle dagar skal ha fortalt at det var han som hadde fyrt av skotet som tok livet av den svenske krigarkongen Karl XII ved Fredriksten festning i desember 1718. Kvar 17. mai tek den lokale prosesjonen i Myking turen til bautaen for å feira Jo.

Men det er slett ikkje alle som har festa lit til historia. Oppgåva vår her skal vere å sjå på dei opplysningane vi kan finne om denne mannen på Hodne. Var han i det heile soldat? Var han på Fredriksten? Kan det vere sant at han har vore mannen som skaut svenskekongen?

Spørsmålet kjem opp i eit program NRK skal vise hausten 2007, der det er eit av mange innslag i ein serie om "Norsk attraksjon". Det var i samband med innsamlinga av materialet til innslaget vi fekk oppgåva med å finne ut kva som kan vere "sanninga" i denne saka.

Vi kan raskt få stadfesta at det var ein mann med namnet Jo (Joen eller Jon) på Hodne i åra etter Store Nordiske Krig. Første gongen vi finn Joen Joensen på Hodne står han i tingboka

Minnesteinen over Jo Vedlo Hodne. Foto frå NRK.

som bygselmann på eit av gardsbruka Peder Hofmand åtte. Bruket hadde ei landskyld på 18 merker smør og ¼ får. Bygselsetelen er datert 17. april 1720. Bygdeboka for Myking sokn fortel at denne gardbrukaren Joen Joensen kom frå garden Myking, og der finn vi ein 7 år gammal gardbrukarson i 1701-teljinga. Joen var brukar på det som seinare vart bruk 6 på Hodne, men bygdeboka fortel ikkje noko om kone eller born, og har heller ikkje opp-

138. Karl den XII.

lysningar om når han døydde eller gav frå seg bruket.

I kyrkjeboka for Lindås finn vi Joen Hodne som fadder mange gongar frå 1723 til 1763. Han synest ikkje ha hatt eigne born til dåpen, og synest ha levd eit etter måten roleg liv. I tingboka finn vi referat av mange rettssaker frå Lindås, men Joen Hodne er berre nemnd den eine gongen, og då berre som bygslar.

Går vi til listene over soldatar som var utskrivne til teneste under Store Nordiske Krig, og som Egil Øvrebø har samla i boka "I Kongens Teneste" (1996), ser vi at Joen Joensen Myching først står som soldat i 87. legd i Nordhordlenske 1. reservekompani. Han skulle ha møtt under kompletteringa i juni 1713, men var "deserteret"! Kan hende hadde han ein god grunn, for dei fann han og etter at Erik Hansen Dahle på liknande vis var borte då han skulle skrivast ut til teneste frå 17. legd i november 1713, vart Joen Joensen teken inn i hans stad. Joen var med kompaniet heilt fram til omorganiseringa i 1719, då han vart plassert som soldat i legd 36 i Nye Mellem Nordhordlenske kompani. Han stod som soldat ved dette kompaniet til det vende heim 30. september 1719. Då vart Joen dimittert, og han såg seg om etter eit gardsbruk. Dimitterte soldatar skulle ha førsterett til bygsling av gardsbruk. Joen fann eit ledig på Hodne.

Då Joen Joensen vart henta til Nordhordlenske 1. reservekompani låg kompaniet i Østfold, og der hadde det vore sidan 1711. Då svenskane innvaderte hausten 1718 var det kompanisjefen for dette kompaniet, kaptein Frans Butler, som 17. november 1718 fekk ansvaret for styrken på Fredriksten under den svenske beleiringa. Frå norsk side har ein nok rekna med at fåren var stor for at den norske styrken på Fredriksten ville verte utsletta, og styrken på 106 mann vart sett saman av kontingentar frå ni ulike kompani i Bergenhusiske regiment: 14 mann kom frå Faste Nordhordlenske, 12 frå Faste Sunnfjordske, 12 frå Faste Søndre Sunnhordlenske, 13 frå Faste Indre Sognske, 14 frå Faste Nordre Sunnhordlenske, 13 frå Faste Nordfjordske, 15 frå Butlers eige Nordhordlenske 1. reservekompani, 8 frå Nordre Sunnfjordske 1. reservekompani, og 5 mann frå Nordre Sunn-

mørske 1. reservekompani. Det er ikkje funne lister med namna på desse soldatane, men bortsett frå ein avgang på to mann mellom 3. og 11. desember 1718, synest heile kompaniet å ha overlevd beleiringa.

Sidan det ikkje er lister å finne over dei soldatane som gjorde teneste på Fredriksten under beleiringa, kan vi ikkje slå fast som sikkert at Joen Joensen var mellom dei 106, men sidan det var 15 mann frå kompaniet hans der, kan vi sjølvsagt heller ikkje utelukke det.

Krigarkongen Karl XII

Karl XII (1682-1718) vart konge i Sverige alt som 15-åring i 1697, og nesten heile regjeringstida hans var prega av krigar. Kong Karl var slett ikkje som andre 1700-talskongar. Han skal ha vore særs vel utrusta intellektuelt, og sta langt ut over det vanlege. Kongen hadde enorm sjølvtillit, og ville sjeldan høyre på råd frå andre. Han var sjølv kommanderande general både i namnet og reelt. Han lærde seg lett framande språk (tysk, fransk, latin og gresk), hadde imponerande hukommelse, og las og skreiv frå han var 5-6 år. Han var flink til å teikne, helst festningsanlegg og anna som hadde med militære tilhøve å gjere. Etter nokre ungdomsår med spilloppar og spetakkel, levde han svært asketisk. Han var uredd og hadde svært høg smerteterskel, og vart mange gongar såra. Mange vil seie han var dumdristig langt ut over det rimelege.

162. General Karl Gustav Armfeldt. 1666—1736.

Han hadde slett ikkje som sine samtidige interesse for eit utsvevande liv ved hoffet. Det kom fleire ekteskapstilbod frå andre fyrstehus. Kong Karl avviste alle, og sende oftast utsendingane heim att med fornærmingar på kjøpet. Då søstera ville ha han til å gifte seg, skreiv han som svar at han alt var gift med "soldathopen i gode og vonde dagar". Dei einaste kvinnene han hadde nær kontakt med var dei to søstrene. Alt frå unge år hadde han ein ualminneleg fascinasjon for alt som hadde med krig å gjere, og han var så fokusert at han nok framstod som manisk. Alt skulle styrast av struktur og rutine. Han hadde liten eller ingen omtanke for andre, og knapt nok for seg sjølv. Det har vore spurt om han ikkje må hatt klåre autis-

tiske trekk (Aspergers syndrom).

Første krigsutfallet frå hans side kom i 1700 og var retta mot Danmark-Noreg. Der sigra svenskane raskt, og dei gjekk då straks til åtak på Østersjøprovinsane, som vart slegne ved Narva seinare same året. Deretter kom krigen mot Polen 1702-1707, og så felttoget mot Russland 1708-1709. Men då var det ute med krigslykka til Karl XII, og svenskane vart stogga ved nederlaget ved Poltava, der storparten av den svenske hæren vart utsletta. Det tvang kong Karl inn i allianse med tyrkarane, og svenskekongen sjølv var i Tyrkia frå 1709 til 1714, før han inkognito tok seg gjennom Europa og heim til Sverige. Parallelt med krigane ute, kom Sverige på ny i krig med Danmark-Noreg i 1710. Danskekongen såg sjansen til å ta attende tapt land no som svenskane var svekka, og svenskekongen borte. Men krigen drog ut.

Det hadde sjølvsagt kosta svenskane dyrt å drive krig på alle kantar. Då Karl XII vende heim til Sverige i 1715 kom han heim til eit utarma land. Alle dei svenske erobringane var tapte. No ville svenskekongen finne seg ein motstandar som ein kunne rekne med å hanskast med, og han kommanderte sin styrkar inn i Noreg i 1716. Men felttoget var totalt mislykka. Ikkje berre måtte svenskane trekke seg ut, men dei fekk etter seg dansk-norske styrkar som sigra ved

fleire slag på svensk jord, og som i mai 1717 stod utanfor Gøteborg.

Svenskekongen ville ha hemn, og han ville framleis tvinge danskekongen til å avstå Noreg til Sverige. Gjennom nye utskrivingar og tvungen verving i 1717 og 1718 skulle den svenske hæren byggast opp på ny. Sommaren 1718 hadde svenskane meir enn 60 000 mann under våpen. Om lag 52 000 av desse skulle brukast i felttoget mot Noreg. For å kunne skaffe våpen og anna utstyr måtte det på same tid skrivast ut store skattar. På same tid som dei innanlandske ressursane vart strekte til det ytterste, vart det forhandla med Russland og andre om militær støtte.

Slaget om Fredriksten

Som første ledd i invasjonen gjekk generalløytnant Karl Gustav Armfeldt (1666-1736) i slutten av august 1718 over grensa til Trøndelag med 7000 mann. Den svenske hovudstyrken på om lag 44 000 mann skulle ta Austlandet. Den var delt i tre avdelingar, og kong Karl sjølv stod i spissen for fortroppa. 9. november kryssa dei grensa og gjekk mot Fredrikshald. Dei sette inn eit åtak mot dei norske fartøya i Iddefjorden 14. november, og etter at desse var senka eller tekne, låg fjorden open som forsyningsveg for svenskane. Kontrollen over Iddefjorden gjorde at svenskane lettare kunne frakte inn kanonar og proviant.

Fredriksten festning var første målet for kong Karl, og 18. november gjekk svenskane i stilling med 5000 mann. Den svenske hovudstyrken vart seinare dirigert mot det same området. Svenskane hadde med seg mange militære ingeniørar som skulle ta seg av bygging av brystvern og løpargraver.

Den første utfordringa for dei svenske soldatane var fortet Gyldenløve, som låg på ein knaus om lag 300 meter aust for sjølve festninga. Fortet var bygd i 1683 og var utstyrt med kanonar. Under beleiringa hadde det ein styrke på 30 mann frå Akerhusiske infanteriregiment. Svenskane fekk etter kvart på plass tre kanonbatteri rundt fortet, og dei sette inn eit kraftig bombardement frå om ettermiddagen 6. desember. 8. desember var fortet så skadd at svenskane kunne gjere forsøk på storming. Forsvararane slo dei svenskane angriparane attende to gongar, men i det tredje forsøket gjorde svenskane utfall med 200 grenaderar, og då greidde dei å ta seg opp til fortet. Det er fortalt at kong Karl sjølv var med i angrepsstyrken, kledd i vanleg soldatuniform, og han skal ha vore nummer to på stigen då dei til sist entra fortet. Dei norske forsvararane vart hogne ned eller tekne til fange, men sju av dei greidde å komme seg attende til sjølve festninga.

Etter at svenskane hadde erobra fortet, kunne dei rykke nærare sjølve festninga. Arbeidet med å bygge løpargraver og brystvern var sett i gang med det same, og kong Karl klaga over at det ikkje gjekk raskt nok. Han hadde ei lita bu like ved løpargrava, der han kunne sove og få seg mat, men han

Lindås kyrkjebok, Jon Hodne er fadder 4. søndag etter Heilage 3 Kongar 1763

brukte mykje av tida ute i sjølve grava.

Frå festninga vart det heile tida skote mot svenskane med både kanonar og gevær. Heile 17210 kilo med kanonkrutt skal ha vorte brukt på dei dagane beleiringa varde. Gravearbeidet gjekk tryggast i mørket. Svenskane skulle ikkje svare på elden frå løpargravene, sidan det ville røpe kvar dei var.

Om kvelden 11. desember 1718 var kong Karl som vanleg ute for å inspisere arbeidet. Det hadde vore ein hard dag for svenskane. Dei hadde hatt femten såra og sju drepne. Kong Karl var om lag 200 meter frå festninga då han fall om. Han hadde fått ei kule gjennom tinningen. Liket vart kort etter frakta bort, men dei svenske offiserane kamuflerte liket og prøvde å halde det hemmeleg at kongen var drepen.

Arbeidet med løpargravene heldt fram i fire dagar, men 15. desember stogga arbeidet. Svenskane gjorde seg klare for utmarsj. Same dagen melde den svenske desertøren Martin Hallenfeldt seg for den norske kommandanten oberst Landsberg. Han rapporterte om kongens fall og at dei svenske troppane var i ferd med å trekke seg ut. Dei svenske troppane i Trøndelag fekk kort etter ordre om retrett, og dei gav seg på marsj over Tydalsfjella midtvinters. Det enda i katastrofe, og fleire tusen svenske soldatar låg att i fjellet.

Kraniet til Karl XII viser kvar han vart råka, og kvar kula har gått ut på andre sida

Konklusjonen

Spørsmålet om kva som hende på Fredriksten om kvelden 11. desember og kven som stod bak skotet, har fascinert mange. Ikkje minst på svensk side har det vore gjort mange og grundige granskingar. Fire gongar har kong Karl vorte obdusert. Den siste obduksjonen vart gjort tidleg på 1900-talet av to danske rettsmedisinarar. Dei konkluderte med at kongen var drepen med ei kule med diameter mellom 19 og 20 millimeter. Den vart truleg avfyrt frå kort hald. Dei norske geværa hadde kuler med diameter på om lag 18 millimeter, og ei norsk kule skulle ha vore gjennom ei 200 meter lang luftferd før den kunne ha råka. Alt skulle difor peike i retning av at det var ein krigstrøtt svenske som hadde fingeren på våpenet som sette punktum for livet til Karl XII.

Pensjonert byantikvar i Oslo Kjeld Th. Magnussen har i 2007 gjeve ut boka "Ved Karl XIIs død Fredrikstens beleiring i 1718 – myter og fakta". Han har kommentert segna om Jo Vedlo:

> *"Mytene er ikke mindre elleville på norsk side. Soldaten Jo Vedlo av det Bergenhusiske regiment har fått sin store bautastein på hjemstedet med innskriften "Banemann åt Karl 12.". Etter eget utsagn hadde han, trass i stummende mørke og to hundre meters hold, både sett og skutt blink på den svenske konges hode med sin glattløpede muskett. Normalt var det en ren slump om kulen fra et slikt våpen traff en låvedør i dagslys på slik avstand. Historien er naturligvis en diger skrøne, selv om den er hogd i stein. Det har alltid vært brygget godt øl i Hordaland."*

Vi kan godta at desertøren Joen Joensen Myking faktisk stod som soldat ved Nordhordlenske 1. reservekompani i 1718. Kompaniet låg i Fredrikshald, og han kan godt ha vore ein av dei 15 soldatane frå kompaniet som var plukka ut og plassert på festninga. Han kan då ha vore med på å skyte mot svenskane. Men det var i mørke kongen fall, og det seier seg sjølv at verken Joen eller nokon annan på festninga kunne sjå kven dei skaut på i mørket, registrere

kven som var i løpargrava, eller om nokon var råka. Kong Karl var i vanleg soldatuniform. Det gjekk minst fire dagar før Joen og dei andre nordmennene på festninga i det heile fekk vite at kong Karl XII var død.

Ei anna sak er at Joen Joensen til liks med mange andre veteranar kan ha vore plaga av å tenke på det han hadde vore med på, og det er slett ikkje utenkjeleg at han kan ha vorte plaga av at han kunne ha vore banemannen. Hadde han hatt tilgong til obduksjonen av kongen ville han ha visst at det ikkje kunne ha vore han som sende avgarde kula som tok livet av kongen.

Egil Øvrebø har samla informasjonen om den omfattande militære utskrivinga på Vestlandet under Store Nordiske Krig. I boka "I Kongens Teneste" frå 1996 har han lista alle kjende namna på soldatane som var utskrivne. Han viser at soldatutskrivingane i området til dei Bergenhusiske regimenta i åra 1710-1719 var svært omfattande, og ikkje mindre enn 957 mann vart i løpet av desse åra utskrevne til faste Nordhordlenske og 1. og 2. Nordhordlenske reservekompani. 402 (42%) av desse soldatane vart borte frå rullane i løpet av krigen som døde eller med ukjend avgång, og nesten alle desse må ha vore døde då krigen var over. I tillegg kjem at mange nordhordlendingar vart utskrivne til flåten. Tapstalla mellom matrosane var og skremmande høge. Kompania frå Nordhordland var ikkje hardare råka enn dei andre kompania i regimentet, snarare tvert i mot.

Vi kan slå fast at Joen Hodne ("Jo på Vedlo") kan frifinnast for drapet på kong Karl. Slik sett er teksten på bautaen frå 1926 feil. Han var slett ikkje "Banemann åt Karl XII", men han representerer dei meir enn 10 000 vestlendingane som var utkommanderte i Store nordiske krig. Fire tusen av desse vende aldri heim att. Mange av dei som kom heim var sjuke eller vanføre. Knapt nokon annan krig som vestlendingane har vore utskrivne til, har tappa landet så sterkt for ressursar. Mange av dei som var att heime opplevde svolt, mange foreldre opplevde å miste son etter son. Mannskapsmangelen mange stader var så stor at det vart uråd å skaffe leilendingar til å drive ledige bruk. Knapt nokon annan epoke i vår historie har vore verre. **DEN** fortener så visst minst ein bauta. Ser vi steinen på Hodne i det perspektivet, er både den og den årlege markeringa 17. mai i høgste grad på sin plass.

Litteratur:
Bengt Lagerkvist: Stahet, rutinepreget livsførsel og mangel på medfølelse med andre: Karl XII hadde alle symptomer på Asperger syndrom. Läkartidningen nr. 48, 2002. Omsett til norsk av Anne Sofie Hval, publisert på Internett.

Kjeld Th. Magnussen: Ved Karl XIIs død. Fredrikstens beleiring i 1718 – myter og fakta. Valdisholm forlag 2007.

O. A. Øverland. Illustrert Norges Historie. Femte bind. Fra Enevoldsmagtens Indførelse (1660) til Noregs Forening med Sverige (Novbr. 1814). Kristiania 1891-1895.

Egil Øvrebø: I Kongens Teneste. Militær utskriving frå Bergens stift under Store nordiske krig 1709-1719. Riksarkivaren: Skriftserie. 1. Bergen 1996.

Fra samlingene til Statsarkivet i Bergen:

„Zur Erinnerung an den Winter 1942-43 vor Petersburg"

Statsarkivet i Bergen har ikke mange arkivsaker som har sin direkte opprinnelse i krigshandlingene under andre verdenskrig. Men sommeren 2007 fikk vi overta tre dokumenter fra dødsboet til en tidligere frontkjemper (død 1955) som hadde tilbrakt nesten to år (1942-1944) som soldat og senere underoffiser under beleiringen av Leningrad («Petersburg»). Det er to vaktlister fra oktober 1943, og et slags diplom med teksten «Zur Erinnerung an den Winter 1942-43 vor Petersburg», underskrevet av «SS-Brigadeführer und Generalmajor der Waffen-SS» Gottfried Klingemann (1884-1953), som stod som sjef for 2. motoriserte Infanteribrigade fra mai 1941 til januar 1943.

Operasjon Barbarossa – angrepet på Sovjetunionen

22. juni 1941 gikk Tyskland til overraskende og massivt angrep mot Sovjetunionen. Gjennom et lynangrep ville tyskerne med mer enn 3 millioner soldater slå seg gjennom på flere fronter. I løpet av dager slo tyskerne ut det sovjetrussiske flyvåpenet, og tok store landområder. Tyskerne hadde også som mål raskt å ta Leningrad, som var en svært viktig by for den sovjetrussiske krigsindustrien. Med støtte fra feltmarskalk Mannerheims finske styrker, som invaderte det karelske neset fra nord, ble de sovjetrussiske styrkene ved Leningrad raskt presset bakover. Tyskerne rykket fram både fra Narva og

rundt Ilmensjøen, og 30. august ble jernbaneforbindelsen østover kuttet da den tyske hæren nådde elven Neva. 4. september 1941 begynte den tyske hæren å beskyte Leningrad med artilleri, og den 8. september var byen fullstendig omringet, da den siste landforbindelsen ved Shlisselburg ble erobret. Fra da av kunne byen bare forsynes over sjøen Ladoga. Det var en transportrute som var under konstant tysk beskytning, slik at det var ekstremt vanskelig å få inn forsyninger til den beleirede byen.

Kort etter at den tyske invasjonen ble satt i gang i juni, begynte man omfattende arbeider med å styrke forsvarsanleggene rundt Leningrad. En nordlig forsvarslinje, bygd på 1930-tallet med tanke på en finsk invasjon, ble tatt i bruk. Sivilbefolkningen bygde 190 km med tømmersperringer, 635 km med piggtrådbelter, 700 km med antipanservogngraver. Det ble bygd 5 000 stillinger av armert betong eller tømmer og 25 000 km med åpne skyttergraver.

De finske styrkene hadde gjennom en offensiv i august 1941 erobret størstedelen av Det karelske neset og de truet Leningrad fra vest, samtidig som de gjennom en framrykking gjennom Karelen øst for Ladoga truet byen fra nord. Men finnene stoppet fremrykkingen sin da de nådde de gamle grensene fra før vinterkrigen (1939-1940). I Karelen rykket de ikke lenger frem enn til elven Svir i Øst-Karelen

(160 km nordøst for Leningrad). Dit var de kommet 7. september.

Den finske overkommandoen nektet å delta i tyskernes bombing av Leningrad, og beskjøt heller ikke byen fra land. Tyskerne erobret Tikhvin 8. november, men maktet ikke å rykke videre nordover for å møte de finske styrkene. Et kraftig sovjetisk motangrep i desember 1941 tvang tyskerne tilbake helt til elven Volkhov, og de ble hele tiden møtt av kraftig motstand fra Leningrad selv.

Tyskernes øverstkommanderende innså etter en stund at det ble umulig å erobre Leningrad gjennom militære angrep, og

de bestemte seg da for å opprettholde beleiringen av byen. Det ble en langvarig operasjon. Tyskerne greide å stå i mot flere sovjetrussiske motangrep, men under den store motoffensiven i januar 1944 ble den tyske jernringen rundt Leningrad brutt, og de tyske styrkene slått fullstendig tilbake. Etter nesten 900 dager var beleiringen hevet.

SS-Freiwilligen-Legion "Norwegen"

Den norske legion var med i overkant av 1000 mann med på tysk side under beleiringen av Leningrad, og dokumentet vi har gjengitt kopi av her, tilhørte en av dem som var med der.

29. januar 1941, kort etter den tyske invasjonen av Sovjetunionen, ble den Norske Legion opprettet. Lignende avdelinger ble også opprettet i andre land: Frikorps Danmark, Legion Nederland og Legion Flandern. Quisling så for seg at den norske avdelingen skulle være en helnorsk formasjon etter norske retningslinjer som skulle stå utenfor Waffen-SS.

Etter store vervingskampanjer sommeren ble mannskapene i den norske legionen overført til Tyskland i august 1941. I januar 1942 ble legionen sendt til Stettin, og i februar 1942 ble de norske mannskapene sendt til Leningrad, ikke til finskefronten som de tidligere var lovet. Russerne hadde nettopp satt inn et motangrep, og legionen trengtes for å ta del i den tyske forsvarslinjen.

Rundt 1700 nordmenn hadde meldt seg til tjeneste i Legionen fram til august 1941, og av disse var rundt 1000 mann kommet i full trening i desember. Det var i utgangspunktet meningen å opprette fire bataljoner i den norske legionen, men det ble til slutt kun bataljon "Viken" som ble realisert. Det ble opp-

ZUR ER
WI
VO
DE
SS
SS-PK.
CRANHER
FRW LEG. NORWEGEN

rettet en stab for legionen i Oslo, men den mistet raskt sin betydning, for legionen fikk helt andre funksjoner enn dem Quisling hadde sett for seg, og legionsstaben ble oppløst alt i desember 1941.

Tyskerne hadde andre planer. Allerede under oppmøtet til de første frivillige kom den første overraskelsen da de i stedet for egne uniformer fikk seg utdelt tyske Waffen-SS-uniformer. Flere overraskelser var i vente.

Problemene startet for fullt da tyskerne forlangte edsavleggelse til Hitler. Det møtte kraftige protester fra de fleste norske offiserene. Spørsmålet om edsavleggelsen bidro sterkt til at staben ble fjernet, og så snart staben var borte, ble legionen formelt lagt under Waffen-SS. Det utløste en rekke andre problemer. Legionærene var stilt i utsikt at de skulle stå i en norsk avdeling med norsk befal og norsk kommandospråk, alt det så ut til å falle sammen. Etter forhandlinger med tyskerne ble det godtatt at SS-runene på Waffen-SS-uniformen skulle erstattes av den norske riksløven, og uniformene til soldatene i legionen skulle også ha en rekke andre norske emblemer. Offiserene i legionen skulle fortsatt utnevnes av

norske myndigheter. Tyskerne var ubøyelige i sitt krav om troskapsed til Hitler, men eden ble forandret fra å skulle lyde på ubetinget lydighet til Hitler, til å bare gjelde Hitler som øverste krigsherre, og kun for kampen mot bolsjevismen.

Den norske Legionens første sjef var kaptein Jørgen Bakke. Han hadde vært positiv til mye av "germaniseringen", og det førte til at han ble avsatt som sjef for bataljonen i desember 1941. Han

ble erstattet av major Arthur Quist, som i langt sterkere grad enn forgjengeren var opptatt av å framstå som norsk. Kort tid etter at Legionen var kommet til Tyskland fikk den en stab med tyske offiserer og underoffiserer. Disse skulle være rådgivere – «beratere».

Med Quist startet fornorskingsprosessen for fullt. Alle SS-merker skulle fjernes fra hjelmer og uniformer, og kommandospråket skulle være norsk. Det ble også gitt ordre om at beraterne kun skulle være rådgivere, og de skulle være uten noen form for kommandomyndighet.

Men mange i Legionen var misfornøyde og ønsket å trekke seg. Da tyskerne la hindringer i veien, sørget major Quist i samarbeid med legionslegen Ingier og andre for å få erklært de som ikke ønsket videre innsats for »ubrukelige». De ble sendt hjem like før Legionen skulle overføres fra Stettin i januar 1942. Tyskerne oppdaget dette, men de ønsket ikke å gripe inn like før overføringen til fronttjenesten. Majoriteten av de tyske beraterne ble fjernet, og kun 4-5 norskvennlige ble stående ved Legionen. Den innbitte kampen mot «fortyskningen» hadde gitt norsk seier.

Den Norske Legionen ble i slutten av november 1942 trukket tilbake fra fronten for rekreasjon og oppfriskning. Men da russerne noen uker seinere brøt gjennom, ble Legionen satt inn for å være med på å kjempe russerne tilbake. Storparten av de norske soldatene i Legionen hadde inngått kontrakter av seks eller tolv måneders varighet, og ved utgangen av 1942 var mange av disse utløpt. I begynnelsen av 1943 ble det tilført nye norske rekrutter til Østfronten.

Tyskerne ville først nekte å dimittere nordmennene, under henvisning til at de tyske styrkene allerede var tappet for mannskaper ved fronten. Quist var kommet på kant med Himmler etter at

han hadde nektet å overføre nordmennene til området ved Minsk for innsats mot partisaner. Quist hevdet at de norske frivillige hadde oppfylt sine forpliktelser overfor Waffen-SS til punkt og prikke, mens tyskerne gjentatte ganger hadde brutt sine løfter. Himmler gikk da med på å frigi soldatene hvis NS kunne skaffe nye. Etter en massiv vervekampanje meldte nesten 3 000 nordmenn seg som potensielle frontkjempere. Bortimot 700 av disse ble sendt til Leningradfronten. Da fikk mange av veteranene reise hjem.

Når så få ble valgt ut for tjeneste i Legionen var det ikke bare de strenge kravene som ble stilt de frivillige som hadde spilt en rolle. I oktober 1942 var Legionens propagandaenhet blitt lagt direkte under Waffen-SS' kommando. Det var bataljonssjef Quist sterkt i mot, og da han vendte tilbake til legionen sin, oppfordret han alle til å si opp kontraktene sine. De fleste fulgte oppfordringen. Resten, om lag 300 mann, ble overført til det nye SS-Panzergrenadierregiment 23 Norge.

Legionen forlot Leningradfronten i februar/mars 1943. Også SS-ledelsen var gått lei legionene, som hadde skapt mye bryderi. Sett fra en militær synsvinkel hadde nordmennene løst sin oppgave i stillingskrigen til det fulle. Om lag 180 nordmenn hadde falt.

Den norske frontkjemperinnsatsen fortsatte i den nye Waffen-SS-formasjonen SS-Panzergrenadierregiment 23 "Norge", i tillegg til i Skijegerbataljonen og "Wiking"-divisjonen.

Nordmenn var med i kampene om Leningrad i januar 1944. De tilhørte en bataljon som fikk tilnavnet «den forsvunnede», og bare få av dem overlevde.

De beleirede

Beleiringen av Leningrad varte fra 8. september 1941 til 18. januar 1944. Sivilbefolkningen ble gjennom den nesten 900 dager lange beleiringen påført ekstreme lidelser, med akutt mangel på mat, ved, strøm og ammunisjon. Det finnes ikke sikre opplysninger om tallet på omkomne, men det har vært antydet at minst en million, og kanskje så mange som 1,5 million av Leningrads befolkning på rundt 3,4 millioner mennesker døde i løpet av beleiringen som følge av sult, frost, eller de omkom i de massive bombe- og artilleriangrepene. Noen greide å unnslippe, og mot slutten av beleiringen skal folketallet i byen ha vært nede i rundt 600 000.

Hitler hadde bestemt at Leningrad skulle utslettes etter at den ble inntatt, og i et direktiv 29. september 1941 gav han ordre om at de tyske styrkene skulle avslå et hvert tilbud om kapitulasjon.

Motstandsviljen i befolkningen i Leningrad var formidabel. «Ingen er glemt og ingenting er glemt», står det på veggen i Piskarevskaja kirkegård i Sankt Petersburg, der 450 000 av ofrene fra beleiringen ligger begravet.

Yngve Nedrebø.

Mange av de frontkjemperne som kom hjem igjen til Norge var desillusjonerte. De følte seg sveket av tyskerne som hadde hentet dem til fronttjeneste. Mange hadde fått psykiske og fysiske plager, og i Norge ventet dem et rettsoppgjør, der de nok en gang følte seg misforstått og følte at dommene ble urimelig strenge.

Vi skal gjengi dommen mot en av dem som vendte tilbake til Bergen i 1945:

Bergen byretts dom:

År 1946 ... ble innen Bergen byrett i landssviksak nr. 197/1946 Den offentlige påtalemyndighet mot NN avsagt slik DOM:

Tiltalte NN, Bergen, er bankassistent, ugift, uten forsørgelsesbyrde, tjente siste år før arrestasjonen kr. 123,- pr. måned, har en formue på ca. kr. 5.000,- bestående av diverse aksjer, har avtjent verneplikt i Garden i 1933, sier seg ikke tidligere tiltalt eller straffet, (utskrift av strafferegisteret forelå ikke under hovedforhandlingen), men oppgir dog at han i 1938 har vedtatt et forelegg på kr. 30,- for kjøreforseelse.

Ved tiltalebeslutning av 19. februar 1946 er han av statsadvokaten for landssviksaker i Bergen, Hordaland, Sogn og Fjordane satt under tiltale til fellelse etter strl. § 86, idet grunnlaget for tiltalen i det vesentlige består av medlemskap i Nasjonal Samling og Hirden under okkupasjonen og frivillig militærtjeneste i Tyskland fra februar 1941 til april 1945 derunder fronttjeneste i Russland.

Tiltalte har møtt under hovedforhandlingen og avgitt forklaring. Han har ikke erkjent seg straffeskyldig.

Det er ved tiltaltes forklaring på det rene at han har gjennomgått 8 klasser i folkeskolen og har dessuten gått 1 år på middelskole i Bergen hvor han sluttet i 1928. I 1931 tok han eksamen ved Anton Johannessens handelsskole i Bergen, var fra høsten samme år og til juli 1933 ansatt som kontormann, hvoretter han avtjente sin verneplikt i Garden, der han var ferdig i januar 1934. Fra dette tidspunkt har han vært ansatt som bankassistent i Bergens Sparebank, hvor han hadde ansettelse til mai 1941 da han reiste til Tyskland og hvorom mer nedenfor.

På grunnlag av tiltaltes forklaring i retten og i det vesentlige i samsvar med tiltalebeslutningen finner retten følgende bevist:

Tiltalte som meldte seg inn i Nasjonal Samling i februar 1934 opprettholdt sitt medlemsskap også etter 9. april 1940 og har stått som medlem til 8. mai 1945. Han har også stått som pliktig medlem av Hirden i henhold til gjeldende partiforordning, men både hans medlemsskap og i Nasjonal Samlings hovedorganisasjon har vært av rent passiv karakter, idet hans befatning med partiet alene har bestått i at han som tilhører har overvært to N.S. møter. Han er i forbinnelse med sitt medlemsskap i N.S. og hirden også tiltalt for å ha båret hirduniform og ha avlagt troskapsed til Quisling. Det finnes imidlertid ikke bevis ført for at tiltalte har hatt eller har båret hirduniform og heller ikke at han etter 8. april 1940 har avlagt troskapsed eller avgitt noe troskapsløfte til Quisling. Han blir da for disse punkters vedkommende å frifinne.

Retten finner videre bevist:

Tiltalte meldte seg i februar 1941 frivillig til regiment Nordland i henhold til opprop i avisene om at unge menn burde melde seg til denne tjeneste. Han reiste fra Oslo til

Sennheim i Tyskland den 28 mai 1941 og deltok i 5 ukers rekruttutdannelse i Gratz i Østerrike, hvoretter den avdeling tiltalte tilhørte ble overført til Strahlsund. I Gratz avla tiltalte fane-ed til Adolf Hitler. Ved denne ed som kun skulle stå ved makt så lenge tiltalte tjenestegjorde i tyske militærformasjoner forpliktet han seg til troskap mot Hitler. I september 1941 ble tiltaltes avdeling overført til Klagenfurt og satt inn i regiment Westland. Avdelingen ble liggende i Klagenfurt til desember 1941, og ble deretter sendt til Stalino i Ukraina, og innsatt i fronttjeneste, med oppgave den første tid å holde et jernbaneknutepunkt ved Dnjepropretrowsk. Fra 25. juli 1942 deltok tiltalte i fremrykkingen mot Kaukasus som begynte med erobringen av Rostow. Under denne fremrykking deltok han i 1ste linje som ordonans til 5. august samme år. Senere gjorde han kasernetjeneste, dels på kjøkkenet og dels som furer på forskjellige steder blant annet i Klagenfurt og i Grafenwöhr. Han søkte herunder å få avsluttet sin tjeneste og reise hjem, idet han i sin første søknad til regiment Nordland bare hadde meldt seg for 1 års tjeneste. Hans anmodning ble avslått. Den 14. mai 1943 ble han forfremmet til SS Rottenführer, og ble innsatt i panserregiment 11 tilhørende divisjon Nordland. I tiden fram til 21. september 1943 deltok han på en panserskole ved Metz, men ble deretter liggende syk til 14/4-1944, den første tid i Tyskland, de siste 8 dage i Oslo. Han søkte påny å bli dimittert, men ble i stedet i mai 1944 sendt til Riga. Han var her en tid telefon-mann, og betjente også en fjernskriver. I september 1944 kom han til Paderhorn hvor han gjorde tjeneste som motorsykkelordonanse til han ble såret i april 1945. Han hadde i denne tid en kort permisjon hjemme omkring nyttårsskiftet 1944/45 og gjorde da fornyet forsøk på å slippe videre tjeneste. Han ble imidlertid sendt tilbake, idet søknaden påny ble avslått. I Paderhorn ble han tatt til fange av amerikanske styrker den 25. april 1945.

Retten finner bevist at tiltalte da han begikk de under nr. 1 og 2 beskrevne handlinger, var klar over at der hersket krigstilstand mellom Norge og Tyskland, at Nasjonal Samling var et parti som støttet tyskerne og ønsket tysk seir, og at han ved sitt medlemsskap i Nasjonal Samling og Hirden etter 9. april 1940 og ved sin militærtjeneste og fronttjeneste i Tyskland og Russland ytet fienden bistand i råd eller dåd. Tiltalte har forklart at han anså krigstilstanden mellom Norge og Tyskland avsluttet ved at de norske tropper nedla våpnene i Nord-Norge i juni 1940. Han var imidlertid klar over at Norges konge og regjering reiste til England for å samarbeide med England og han visste også at norske gutter allerede straks etter Kongens avreise fra landet reiste til England for å kjempe. Retten finner etter dette ikke grunn til å tvile på at tiltalte har vært klar over at krigstilstanden vedvarte. Om grunnen til at tiltalte meldte seg til regiment Nordland har han forklart at han helt fra sitt første medlemsskap i N.S., følte seg tiltalt av partiets forsvarsprogram, og at han i tråd hermed også før krigen var medlem av foreningen for gjenreisning av Norges forsvar. I februar 1941 da han meldte seg fortonet situasjonen seg for ham således at det var utenkelig å regne med annet enn tysk seir. Han trodde på det som ble forspeilet ham, at de unge gutter som meldte seg til regiment Nordland skulle få sin militærutdannelse der og deretter, etter den tyske seir som syntes nær forestående, skulle de danne ryggraden i en selvstendig

ny norsk hær. Retten finner ikke å kunne se bort fra de motiver tiltalte her har gitt uttrykk for. De fritar ham imidlertid ikke for straff da med forsett med hensyn til strfl. § 86 allikevel foreligger, men retten mener at der bør tas et visst hensyn til dem ved straffeutmålingen, særlig fordi tiltaltes syn lam finne sin forklaring ved at han allerede tidlig kom inn i Nasjonal Samling og derved under påvirkning av partiets program og » idelologi».

Etter dette finner retten at tiltalte har gjort seg skyldig til straff etter strl. § 86, men finner at forholdet med hensyn til hans medlemsskap i N.S., og Hirden bør pådømmes etter landssvikanordningen og rammes av dennes § 3, jfr. § 2 nr. 1. Der vil bli fastsatt en fellesstraff etter strl. § 62.

Ved straffeutmålingen viser retten til hva foran er anført. Tiltalte vites ikke tidligere straffet når unntas en bot for kjøreforseelse.

I formildende retning tar retten også hensyn til at tiltalte gjentagne ganger har søkt å komme bort fra sin militærtjeneste.

I skjerpende retning legger retten vekt på den alvorlige forbrytelse tiltalte har begått ved å la seg innlemme i den fiendtlige hær og gjøre tjeneste der, en tjeneste som også har vært meget langvarig.

Etter dette finner retten at straffen bør fastsettes til tvangsarbeide i 5 år, hvorav fragår 245 dager for utholdt varetektsarrest i tiden fra 11/9-1945. Han bør dessuten for et tidsrom av 10 år fradømmes de i landssvikanordningens § 11, nr. 1, 5, 7 og 8 nevnte rettigheter. Saksomkostninger vil, da tiltalte har formue, bli å ilegge med kr. 70,-.

Dommen er enstemmig.

Domsslutning:

Tiltalte NN dømmes for forbrytelse mot strl. § 86, jfr. Prov. Anordning av 3. oktober 1941 og landssvikanordningens § 51 samt landssvikanordningens § 3, jfr. § 2 nr. 1, alt sammenholdt med strl. § 62 til en straff av tvangsarbeid i 5 – fem – år, hvori fragår 245 – to hundre og fem og firti – dager for utholdt varetekt.

Han taper for et tidsrom av 10 – ti – år de i landssvikanordningens § 11, punkt 1-5, 7 og 8 nevnte rettigheter.

Han betaler innen 2 – to – uker fra dommens forkynnelse til statskassen i saksomkostninger kr. 70, - sytti – kroner.

De gamle tyske garasjene var tæret av tiden.

Rivingen startet i juni

-og i løpet av juli ble utgravingene ferdig.

Foto Tom Myrvold

Yngve Nedrebø:
Gamle tufter

I forbindelse med at Statsbygg de siste årene har arbeidet med å skaffe Statsarkivet i Bergen nye arkivmagasiner, er tomten langs Stemmeveien øst for nåværende Årstadveien 22 gjennom et makeskifte med Bergen kommune overtatt av Statsbygg. Tomten, som har ligget under hovedbruket (bruk 1) på Årstad, var tatt i bruk av de tyske okkupasjonsstyrkene under andre verdenskrig. De hadde plassert to rekker med garasjer der, og tomten har i årene etter krigen vært brukt som lagerplass for blant annet utstyr og redskaper.

Antikvariske myndigheter gjorde prøvegravinger på tomten våren 2006. Da ble det funnet spor av kull der, og dermed ble det satt fram krav om en noe større arkeologisk registrering før tomten kunne frigis. De arkeologiske utgravingene ble satt i gang midt i juni 2007. Matjorden ble fjernet fra et område på rundt 1 mål, og det viste seg etter kort tid at man var kommet ned i et felt med overraskende mange spor av tidlig bosetting.

I en artikkel i Bergens Tidende 29. juni 2007 ble det meldt at man ved utgravingen hadde funnet spor av det man der omtalte som en «kongsgård på Årstad». Men riktigere var det å si at man hadde funnet spor etter mer enn 50 kokegroper og ildsteder, fossile spor av åkrer, og i tillegg spor etter flere langhus. Dateringen av funnene fra åkrene og ildstedene spente fra rundt 1000 år før vår tidsregning til rundt 500 år etter Kristus, mens hustuftene i en artikkel i Bergens Tidende 26. juli 2007 ble datert til mellom 200 og 600 år etter Kristus. Det er tatt en rekke prøver som skal til pollenanalyse. Det vil ventelig både gi sikrere datering, og i tillegg gi opplysninger om hva som er blitt dyrket i åkrene på Årstad for 2-3000 år siden.

Årstad ligger på en terrasse av løsmasser ved munningen av Våkendalen, og garden har dekket et stort område rundt foten av Ulriken. Garden har hatt rikelig med godt, selvdrenerende og lettdrevet jordbruksland, og har i tillegg hatt tilgang på svært store utmarksområder. På 1600-tallet hadde garden skyld på 4 lauper smør, noe som i området rundt Bergen var uvanlig mye.

Det framstår nå som om de avdekkede hustuftene stammer fra er et stort langhus, som skal ha rommet både boligen, fjøset og stallen til de tidligere beboerne på Årstadvollen. De andre hustuftene som er funnet kan man regne med har vært uthus. Selv om det som nå er funnet er en imponerende samling av tufter, regner arkeologene med at det bare representerer en liten del av det som var bebygd i jernalderen og vikingtiden.

Årstad er nevnt som kongsgård for de norske kongene fra Harald Hårfagre og

framover til Olav Kyrres tid, men det er fortsatt uavklart om det området som nå er avdekket faller sammen med tuftene for det man skal regne som selve kongsgården. Man har tidligere regnet med at selve tunet på kongsgården lå om lag 100 meter lenger mot vest, på kanten av skråningen ned mot det som nå kalles Store Lungegårdsvann, men som tidligere skal ha hatt navnet Alrekstadvågen.

Professor Knut Helle har i første bind av Bergen Bys Historie – Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536. (1982) et kapittel om Alrekstad (Årstad) og framveksten av byen Bergen (Bjorgvin). Et spørsmål som har vært stilt er om selve grunnen til Bergen kan ha ligget innenfor den gamle kongsgården Årstads grenser, eller om i det minste området Bergen ble lagt på hadde vært eid av kongene på Årstad.

Alrekstad/Årstad ligger rett under og rundt Ulriken, og det er naturlig å regne med at gardsnavnet Alrekstad er avledet av fjellnavnet (Ulriken fra ordet Alrekr – «den ruvende»). Er gardsnavnet bygd på fjellnavnet, har man regnet med at garden ble tatt opp i folkevandringstiden (400-600). Utgravingene nå kan bety at man kan flytte den første faste bosetningen på Årstad atskillige hundreår lenger bakover i tid. Det har vært flere andre arkeologiske funn i området, blant annet en stor gravhaug ved Årstadgeilen. Den er blitt datert til ca. 400 år etter Kristus.

Utgravingen nå var planlagt å skulle ta to uker, men på grunn av at funnene var mye større og mer interessante enn man hadde ventet, ble graveperioden utvidet med to ekstra uker. Det utgravde området ble frigitt for utbygging 20. juli, og i løpet av høsten 2007 kommer man forhåpentligvis i gang med byggeprosjektet som skal gi Statsarkivet i Bergen nye magasiner i to etasjer under feltet som nå er blitt avdekket.

Det er ventet svar på en del av de innsendte prøvene tidlig denne høsten, men den endelige arkeologirapporten fra utgravingen vil neppe foreligge før om flere år.

Slik kan det gamle jernalderhuset ha sett ut.

Yngve Nedrebø:
Statsarkivet til Årstadvollen, byggesaken 1908-1924

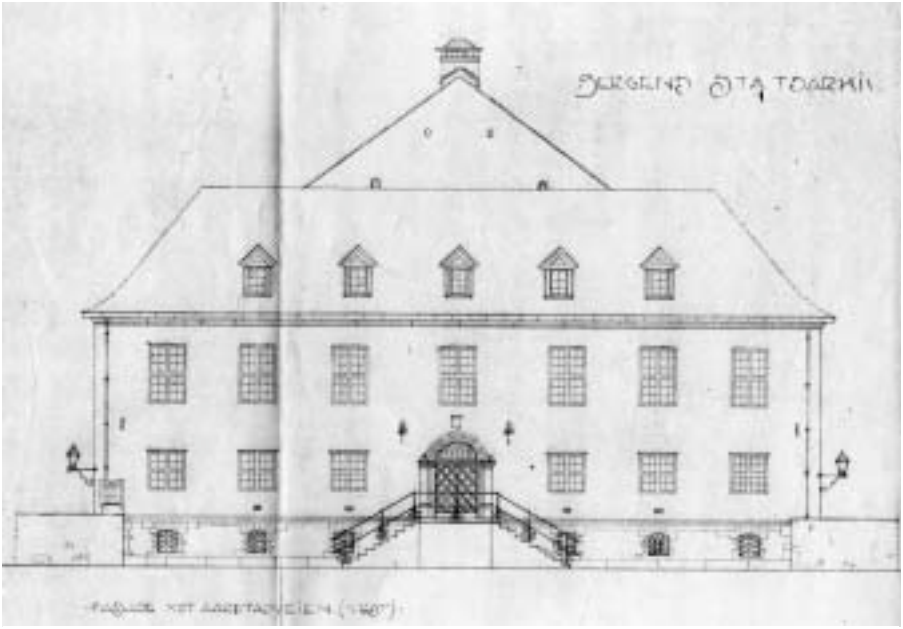

Statsarkivet i Bergen. Egill Reimers' tegning av fasaden

Etter lang tids planlegging og forarbeid kunne Stortinget i 1879 fatte vedtak om å opprette et Stiftsarkiv i Bergen, og i 1880 bevilget Stortinget 20 000 kroner til innkjøp av bygningen «Bethlehem» (Klosteret 17), den tidligere fattigskolen for Nykirkesoknet, til det nye stiftsarkiv. I 1883 og 1884 ble det bevilget midler til ombygging og istandsettelse av bygningen, og Cand. jur. Thomas Brown Lie Hermansen (1853-1903) ble utnevnt til embetet som Stiftsarkivar i Bergen i 1884, og Stiftsarkivet i Bergen ble åpnet for publikum i 1886.

Stiftsarkivet hadde i Klosteret 17 sentral beliggenhet i byen, men bygningen hadde begrenset magasinplass, og viste seg etter få år å være i minste laget. De stadige bybrannene i Bergen kunne også få folk til å tvile på om en beliggenhet inne i bykjernen var egnet for et arkiv. Da Just Bing (1866-1954) ble stiftsarkivar i Bergen i 1903 så han på mulighetene for å få utvidet magasinkapasiteten.

Etter innspill henvendte Riksarkivaren seg i brev datert 31. august 1908 til Magistraten i Bergen med spørsmål om kommunens medvirkning til utvidelse av stiftsarkivet. Det ble bedt om reaksjon på to alternative løsninger:

- utvidelse gjennom påbygging av de eksisterende lokalene i Klosteret 17, der det bebyggelige arealet var på 245 kvadratmeter, noe som ville forutsette en dispensasjon fra bestemmelsene om et ubebyggelig areal i kommunikasjonslinjen fra Fredriksberg over Klosteret og Engen til Lungegårdsvannet.

- oppførelse av nybygg på helt ny tomt, der det ble pekt på mulighetene for gjennom makeskifte å overta en tomt på kommunenes eiendom Årstad.

Tomten man hadde sett seg ut på Årstad lå rett sydvest for «Storhaugen» på et engstykke på oppsiden av Årstadveien, og rett overfor de gamle uthusene på Årstad gård. «Av utstrækning er riktignok – uttaltes det – dette engstykke adskillig større end arkivet har bruk for at overta; men da man foruten plads for det nuværende stiftsarkiv og de mange lokalarkiver, hvis optagelse i stiftsarkivet allerede for den nærmeste fremtid fremstiller sig som tilraadelig og til dels nødvendig, dessuten bør ha fremtidens krav for øie, saa at man samtidig med tomt for den øieblikkelig fornødne bygning til like sikrer sig plads til senere fornøden utvidelse, og det paa den anden side likeledes er høist ønskelig, at en eventuel arkivbygning av hensyn til ildsikkerheten kan lægges i tilstrækkelig avstand fra samtlige nabotomter, saa vilde et areal av ca. 5.000 – 5.500 m^2 i tilfælde meget vel gaa med til arkivets bruk, om det end ogsaa under visse ellers betryggende forutsætninger kunde nøie sig med et noget mindre omraade.»

Stadskonduktørkontoret vurderte saken og reguleringingskommisjonen i Bergen avgav uttalelse 1. oktober 1908 der de anbefalte alternativet med Stiftsarkiv på ny tomt på Årstadvollen. De anbefalte makeskifte, men mente den gamle bygningen på Klosteret ikke kunne verdsettes høyere enn til en tomt på 3 mål, og anbefalte at man krevde 5 kroner kvadratmeteren for det arealet man ville ha bruk for ut over dette. Reguleringskommisjonen ville ikke ta stilling til det andre alternativet før det forelå byggeplaner slik at man kunne se hvordan bygget ville bli utformet.

Magistraten sluttet seg til innstillingen fra reguleringskommisjonen, og saken ble lagt fram for formannskapet, som imidlertid vendte tommelen ned for alternativet på Årstad, og gikk inn for utvidelse av bygningen på Klosteret. Formannskapets vurdering ble oversendt Riksarkivaren, og arkitekt Jens Zetlitz Monrad Kielland (1866-1926) ble gitt i oppdrag å utarbeide forslag til utvidelse av bygget på Klosteret. Arkitekt Kiellands byggemelding ble oversendt Bergen kommune 15. april 1910. Han foreslo der å plassere tilbygget på sydsiden av den eksisterende arkivbygningen. Forslaget vakte liten begeistring i reguleringskommisjonen, mens stadskonduk-

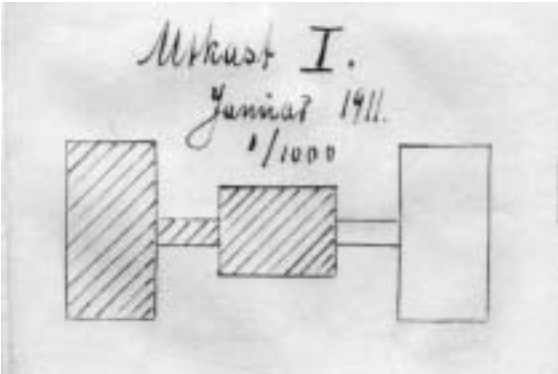

tøren anbefalte at dispensasjon ble gitt. På samme tid hadde stiftsarkivar Bing sendt søknad om kjøp av det arealet som ble forutsatt brukt i arkitekt Kiellands forslag.

Stilt overfor to alternativer som begge møtte betydelig lokal motstand, måtte Bergen kommune gjøre et valg, og resultatet ble at flertallet i kommunestyret 12. desember 1910 bestemte å overdra en parsell av kommunens eiendom Årstad til tomt for oppføring av nytt stiftsarkiv, mot at kommunen fikk overta den eksisterende bygningen (Klosteret 17) i et makeskifte. Riksarkivaren ble underrettet om vedtaket i slutten av desember, og meldte resultatet til Kirkedepartementet 10. januar 1911.

Arkitekt Kielland ble da gitt i oppdrag å komme med forslag om hvordan det nye bygget skulle utformes. Han valgte en «paviljongmodell», som Riksarkivar Koren fant å ville underkjenne da han tiltrådte embetet i 1912. Departementet bevilget midler for at riksarkivar Koren og arkitekt Guldahl kunne gjennomføre en studiereise i 1913 for å se på de nyeste arkivbygningene i Nord-Europa. Som følge av tilbakemeldingene utarbeidet arkitekt Kielland nye skisser, og etter dialog med stiftsarkivar Bing, riksarkivar Koren og Statens bygningsinspektør ble det lagt fram en ny plan i mars 1915. Denne planen forutsatte at bygget skulle bestå av to deler: et administrasjonsbygg med leiligheter for både vaktmester og stiftsarkivar, og en magasindel. Kostnadsoverslaget som fulgte planen forutsatte investeringer for 275 000 kroner.

Departementet mente planen var for storslått, og ikke minst alt for dyr, de sendte den tilbake til Riksarkivaren med krav om at administrasjonsbygget skulle reduseres «saaledes at den ikke kom til at indeholde familiebolig for stiftsarkivaren». Riksarkivaren hadde selv tatt sterkt til orde for at stiftsarkivaren skulle bo i arkivet. Riksarkivar Koren skrev at «Da han i 1891 som ung mand kom til Trondhjem, bodde han i et par

aar i stiftsarkivet. Der er neppe, verken før eller siden, utført saa meget arbeide i arkivets interesse som i disse aar, og riksarkivaren har den tro, at det vil gaa likedan med enhver interessert arkivar, som, naar han bor i huset **altid** har anledning til at arbeide med de papirer han har i sin varetægt.» Det ble påpekt at tomten var så stor at den ville kunne gi plass for en egen tjenestebolig, men det ville i så fall måtte bli en egen budsjettsak.

Arkitekt Kielland fikk i oppdrag å omarbeide tegningene for å finne billigere løsninger. Han skulle også ha for øye at planen skulle gi «den letteste og billigste adgang til fremtidige utvidelser». I det nye forslaget ble arealet i administrasjonsbygget redusert, mens lesesal og magasiner beholdt sine opprinnelige arealer. Kostnadsoverslaget ble redusert til 258 000 kroner. Forklaringen på at kostnadsreduksjonen ble så vidt moderat var at det hadde vært en betydelig prisvekst i mellomtiden. Budsjettnemnda i Stortinget oversendte 22. mai 1916 sin innstilling der de rådde til at det skulle bygges et nytt stiftsarkiv i Bergen etter Kiellands tegninger og planer, og Stortinget sluttet seg enstemmig til innstillingen i møtet 14. juni 1916.

Makeskiftekontrakten mellom Bergen kommune og Kirke- og undervisningsdepartementet var undertegnet 24. oktober 1913 i Bergen, og 22. mars 1914 i Departementet. Stiftsarkivet skulle ha anledning til å bli i Klosteret 17 til det nye stiftsarkivet var klart, «dog ikke utover 5 aar fra nærværende makeskiftekontrakts underskift». Det skulle det vise seg vanskelig å overholde. Målebrevet er datert 17. september 1917, og viser at tomten var på 4942,3 m^2. Men hele tomten skulle ikke kunne bebygges, man skulle ikke komme «indenfor en avstand av 2 meter fra ytterkant av de over samme førende hovedvandledninger til byen».

Men da var man klar til å ta fatt på selve byggingen.

Egill Reimers d.e. (1878-1946) ble engasjert som ny arkitekt for prosjektet. Han var utdannet som arkitekt i Tyskland 1898-1902, og hadde etter et par år på Stadskonduktørens kontor i Bergen, begynt sitt eget arkitektkontor i Bergen i 1904. Han var spesielt opptatt av kvalitetene i den gamle bergensarkitekturen, og ivret for å la godt håndverksarbeid komme tydelig fram. Han var en av de ledende arkitektene i Bergen i første halvdel av 1900-tallet, og vant en rekke arkitektkonkurranser. Blant de monumentalbyggingene han tegnet – i tillegg til Statsarkivet i Bergen - er Historisk Museum (1927), Tinghuset i Bergen

(1928) og Geofysisk Institutt (1929).

Egill Reimers har ført journal fra dag til dag over framdriften i prosjektet. Den gir oss anledning til å se hvordan arbeidet skred fram. Fundamenteringsarbeidene begynte 31. juli 1918, men fordi man fortsatt ventet på byggemyndighetens godkjennelse av tegningene, og fordi man hadde fått protester på tallet på etasjer, gikk arbeidet utover høsten med liten mannskapsstyrke. Ytterligere forsinkelser ble påført av været, en langvarig regnperiode ble avløst av en lengre frostperiode. Fundamenteringen var ferdig i slutten av mai 1919. Da gikk man i gang med muren rundt tomten. Murmester J. Myking fikk kontrakten for mur- og jernbetongarbeidet. 1. juli 1919 ble arbeidet med opparbeidelse av veier og utgraving av sand. Forskalingen av gulvet i kjelleren ble påbegynt første uken i juli.19. juli måtte det ansettes vaktmann, fordi uvedkommende hadde vært på byggeplassen og påført skader. Kjellergulvet ble støpt 28. juli, og 4. august begynte man å mure veggene i kjelleren og i magasinbygget.

I 1920 ble prosjektet hemmet av flere streikeaksjoner. «I hele juli og halvt ut i august 1920 stod byggearbeidet praktisk talt stille grundet fortsat streik og feriernes indtræden». Men utover høsten 1920 begynte ting å komme på plass. Heisen ble godkjent 3. september. 28. oktober var vinduene på plass i magasinbygget.

Vaktmesterleiligheten ble godkjent 5. januar 1921, og kunne tas i bruk i andre halvdel av januar. I mars 1921 ble det inngått avtaler med D. Eche & Søn om malerarbeidet, og 1. juli 1921 var bygget ferdig for innflytting. Lesesalen var stengt gjennom juli 1921, men åpnet fra august.

Det største mysteriet er dekorasjonsarbeidene. 31. mai 1922 gjorde byggekomiteen avtale med dekorasjonsmaleren Bernhard Folkestad (1879-1933). Han skulle dekorere innerveggene i vestibylen og trappegangen med kalkmalerier. Han fikk til disposisjon kr 8000, og skulle innen oktober 1922 legge fram sine utkast for byggekomiteen. Vi finner ikke mye igjen av slike malerier, bortsett fra motivet «Scripta manent» i selve inngangspartiet. Man kunne teoretisk tenke seg at maleriene kunne være overmalt, men arkitekt Jens Treider har ikke funnet spor av slike dekorasjoner under den nåværende malingen heller. Forklaringen synes å være at arbeidet hadde trukket ut i tid, og at Departementet i 1924 var kommet til at kostnadene med dekorasjonen ville gå langt ut over det som kunne aksepteres. Byggekomiteen skrev 3. november 1924 til departementet at man sterkt beklaget at vestibylen og trappegangen

ville bli stående «ufærdig og litet stemmende med Arkitektens Intention samt dertil igrunden litet værdig en offentlig Bygning af denne Art». Men «For alle Tilfældes Skyld er Arbeidet med Dekorationerne indstillet forløbig ..» Og slik står veggene fortsatt.

Men St. Sunniva kom på plass. Det var Wilhelm Robert Rasmussen (1879-1965) som utførte utskjæringen, mens Axel Revold har malt den. Departementet uttrykte også skepsis til disse kostnadene, men etter å ha fått beskjed om at den samlede utgiften til St. Sunniva begrenset seg til kr. 1000, ble regningen godkjent.

Arkitekt Egill Reimers fikk i 1924 Houens legat for sitt arbeid med Statsarkivet i Bergen, og han har i den forbindelse skrevet en beretning om prosjektet. Vi lar han selv komme til orde med den beretningen.

Kilder:

Innstilling til Stortinget S. Nr. 189 1916

Stortingsproposisjon nr. 78 1916

Statsarkivet i Bergen: kopibok 1924-1925

Trappegangen i Statsarkivet i Bergen, St. Sunniva er på plass, mens kalkmaleriene fortsatt mangler.

Egill Reimers d.e.:
STATSARKIV I BERGEN

Som tidligere meddelt blev arkitekt Egill Reimers tildelt præmie av Houens fond for sin bygning til statsarkiv i Bergen. Redaktionen har derfor anmodet om at faa offenliggjøre tegninger og beskrivelse av den præmierte bygning. Arkitekten har sendt følgende beskrivelse av bygningen:

Statsarkivet i Bergen ligger paa Aarstadvolden ved Ulrikens fot. Det er første av de tre statsarkiver som er planlagt utført i stiftsstederne Bergen, Kristiansand og Trondhjem.

Ved min tiltrædelse som arkitekt var arkivplanen allerede grundig drøftet av specielt sakkyndige, hvorfor orienteringen paa tomten av hensyn til magasinutvidelser og den indre kommunikation mellem administrations- og magasinbygningen i sine hovedtræk maatte ansees som bestemt. Administrationsbygningen, som i to etager indeholder kontorer, læsesal, bibliotek, bokbinderi, avskrivningsrum, vagtmesterbolig etc., er placert langs gate, ca. 5 m. Tilbaketrukket og med hovedindgang i midtaksen. Efter denne akse – indover tomten – er bygget den fem etager høie magasinbygning med mellemliggende avdeling for ordningsrum i hver etage. Av magasinbygningen er opført 1. byggeperiode eller ca. 1/6 av det hele magasin i færdig stand. Først naar magasinbygningen blir utbygget med sin lange fløi parallel administrationsbygningen, vil det hele kompleks virke færdig og rigtig i sine dimensioner.

En bygning av denne art er selvsagt opført med særlig henblik på ildsikkerhet. Avdelingen for ordningsrum danner en ildsikker zone mellem administrations- og magasinbygning, idet aapninger til begge sider er forsynt med med ildsikre døre, likesom magasinbygningen i sin helhet er opført i armert beton og teglsten med reoler av jern.

Admiminstrationsbygningens hovedgesims og sokkel med indramningen av kjeldervinduerne samt indfatning av hovedindgangen er utført i mørk vestlandskleber. Teglstensflaterne cementslemmet, iblandet gul oker. Træverk mørkbeiset og matlakert. I vestibule og trappeganger gulv og trin hellelagt, kleberstenssøiler. I læsesalen er det væsentligste inventar av ek, ellers furu. Forøvrig heter det som supplement til et til et av mine mange omkostningsoverslag (det var i en vanskelig tid huset blev bygget): Nærværende overslag er opgjort under alle hensyn til økonomi og enkelhet i utstyr. Herefter indrettet jeg mig, og er kommet til det resultat at det er morsomt at arbeide under disse betingelser.

Fra Bergens Tidende 29. oktober 2004

Øivind Ask:
Vi visste om angrepet

Arnfinn Finne var sjef for «Mindegruppen», eller Kompani 36. Han visste om angrepene mot Bergen både 4. og 29. oktober.

Kunne motstandsfolk i Bergen ha gjort noe for å minske de sivile skadene? Kunne de advart folk? Da tenker vi særlig på angrepet 4. oktober og Holen skole som ble truffet.

- Dagen før angrepet fikk vi melding om at vi måtte være forberedt, sier Arnfinn Finne.

- Hvorfor?

- Det var for at vi skulle hjelpe eventuelle nedskutte flygere slik at de ikke havnet i tysk fangenskap. Jeg var leder for denne operasjonen både 4. og 29. oktober. Begge gangene hadde vi folk ute i Mulen og på Løvstakksiden, 2-3 mann på hvert sted, sier Arnfinn Finne.

Selv hadde han kommandopost på Paradis, der flygerne skulle fraktes. Derfra var det meningen å føre dem videre til Arne Lampes nøst i Steinsviken, og så ut til kysten.

- Visste dere noe om bombemålet?

- Nei, det fikk vi ikke vite. Vi måtte bare vente og se hva som skjedde.

- Men dere hadde vel en mistanke?

- Jo, vi hadde vel det.. Det hadde vært to miniubåtangrep mot flytedokken på Laksevåg tidligere på året, så verkstedet og ubåtbunkeren var et naturlig mål.

I forbindelse med 4. oktober tok vi kontakt med Hjemmefrontmuseet i Oslo. Derfra ble opplyst at «forhåndskommunikasjon mellom hjemmefronten og London finnes ikke her og er også unaturlig ut fra angrepets karakter».

Det er feil ifølge Finne, men kan kanskje forklares med at kommunikasjonen mellom Bergen og London foregikk gjennom telegrafistene Gunnar Wiig Andersen og Louis Pettersen i Bergen. Begge er døde, og utskrift av telegrammene er ødelagt, men det er stor mulighet for at det finnes kopier i England.

Øivind Ask, Bergens Tidende:
Holen-katastrofen

Etter at Vibekke Løkkeberg fortalte at hun vil gi ut en roman om Holen-katastrofen, begynte diskusjonen om noen visste om angrepet på forhånd. Det førte til at August Rathke først anmeldt henne for ærekrenkelser, men anmeldelsen er henlagt av politi og statsadvokat.

– Alle måtte forstå at det kom et angrep!

Var Milorg klar over bombeangrepene mot Laksevåg 4. oktober og 29. oktober 1944? Varslet de sine folk på Laksevåg om at det kom et angrep?

Det er ikke lenger mulig å svare sikkert på disse spørsmålene. Det er gått lang tid, og de fleste av aktørene er gått bort. Men noe vet vi likevel:

I Bergen var det et apparat for å bistå nedskutte allierte flygere, og det var aktivt både 4. og 29. oktober 1944. Så noen måtte forstå at det kom et angrep.

I 2004 fortalte kompanisjef Arnfinn Finne i Milorg at de visste det kom et

DE VAR MED: Arnfinn Finne var leder for kompani 36, «Mindegruppen», som skulle hjelpe nedskutte flygere. Ivar Kristoffersen satt natt til 29. oktober på Løvstakksiden som redningsmannskap. Foto Øivind Ask.

angrep, men ikke at Laksevåg var målet.

I et nytt intervju nå bekrefter Arnfinn Finne påstanden sin fra 2004, men kan ikke utdype videre. Det er lenge siden 1944, og ting forsvinner fra hukommelsen. Det er også mulig å blande sammen minner. Men noe står likevel tindrende klart.

«Hold dere klar!»

I 1944 var Arnfinn Finne sjef for kompani 36, det som senere er kalt Mindegruppen. Kompaniets instruks var å drive våpentrening, holde seg i form og vente. I 1945 ble karene herfra stammen i Bjørn West.

Av sin sjef, Louis Pettersen, fikk Finne også i oppgave å opprette et apparat som skulle hjelpe nedskutte flygere.

Han plukket ut 5-6 mann som fikk utpekt sine poster ved angrep. Dette var på forhånd avtalte møteplasser. Herfra skulle flygerne hjelpes videre til en brakke ved Tennishallen på Paradis, og derfra til Arne Lampes nøst i Steinsviken.

Mindegruppen hadde kontakt med London gjennom senderen Redwing, som ble operert av telegrafist Gunnar Wiig-Andersen. Han bodde hjemme hos Finne noen uker tidligere i 1944, og hadde da kontakt med London herfra. Både Wiig-Andersen og gruppens øverste sjef, Louis Pettersen, hadde vært i England og fått opplæring der.

Hysj!

I Kompani 36 var de til sammen nærmere 80 mann, men bare noen få visste om størrelsen og hverandre.

De ble delt opp i grupper med en gruppeleder, og bare disse kjente til Finnes posisjon. Alle hadde dekknavn, ingen skulle kjenne til mer enn sitt eget oppdrag. Denne forsiktigheten gjorde at Gestapo aldri klarte å rulle opp gruppen.

Men det betyr også at det i dag er vanskelig å bevise noe som helst, både om varsling og datoer. Både Louis Pettersen og Gunnar Wiig-Andersen er døde.

– Den tiden Wiig-Andersen sendte hjemmefra meg, brente vi telegrammene fra England etter hvert som de ble tolket, fortalte Finne i 2004, og la til:

– Vi kunne ikke risikere å ha de liggende i tilfelle av rassia.

Varslet ikke

Tre av de fire ungdommene som var utplassert i terrenget 29. oktober 1944 kan fortelle:

– Ved flyangrep skulle jeg møte opp et avtalt sted på Løvstakk-siden, og holde meg der i flere timer etter at angrepet var over. Natt til 29. oktober fikk jeg først foreldre og besteforeldre ned i kjelleren før jeg lurte meg ut. Det var generelt forbud å bevege seg ute ved flyangrep, derfor var vi utstyrt med passersedler fra Røde Kors, forteller

Ivar Kristoffersen, nå 86 år.

– Fikk du melding på forhånd?

– Nei, bare om å gå til møteplassen ved flyangrep.

– Når fikk du denne ordren?

– Jeg var ikke på Løvstakken 4. oktober, så det må ha vært en gang mellom 4. og 29. oktober. Men om det var andre utplassert 4. oktober, aner jeg ikke.

– Forsto du at det kunne komme et angrep?

– Ja, det var helt innlysende. Også at Laksevåg med bunkeren var et opplagt mål.

– Varslet dere folk på Laksevåg om faren?

Både Finne og Kristoffersen svarer nei.

– Det var umulig, sier Finne.

– Hvem skulle vi varsle? Vi kjente ingen, heller ikke Milorg-folk. Det var hele vitsen, det var om å gjøre å vite så lite som mulig, og ingen navn. Vi kunne ikke bare «rope» ut heller, det var angivere over alt. Og telefonene ble kanskje avlyttet.

Anonym kilde

En annen av ungdommene, som helst vil være anonym, bekrefter at han var ved Mulen angrepsnatten 29. oktober.

– Når fikk du denne ordren?

– 4. oktober sto jeg i en kjeller i Sentrum, og etter at angrepet var over gikk jeg ut til Holen. Det ville jeg ikke ha gjort dersom ordren var å gå til Mulen. Jeg mener derfor jeg fikk ordren mellom 4. og 29. oktober.

Han og Kristoffersen fikk oppdragene sine av Finne, og ville neppe fått flere opplysninger uansett. Det var tilstrekkelig for dem å bli varslet ved flyalarm.

– Vi skulle sitte i skjul og vente, men om det var andre som aktivt skulle oppsøke fallskjermene og hjelpe dem før tyskerne rakk frem, vet jeg ikke, sier Ivar Kristoffersen.

Alle måtte skjønne!

– Hva tenkte du når du fikk ordren?

– Ikke noe særlig. Vi var vant til flyalarmene, og syntes det var helt naturlig at det ble opprettet et slikt apparat. Vi skjønte også at det bare var snakk om tid før angrepet ville komme. Derfor er det ufattelig at ikke området rundt ubåtbunkeren ble evakuert. Alle burde forstå at skolen som lå bare 150 meter fra bunkeren, kunne bli truffet. Derfor er det merkelig at ikke flere foreldre sendte ungene sine ut på landet, sier både Finne og Kristoffersen.

– Tenkte dere på å hindre ulykken, ved for eksempel å sette fyr på skolen?

– Nei, vi tenkte ikke i de baner, vi konsentrerte oss om vår oppgave, som var å hjelpe flygere.

Begge er også enig i følgende resonnement:

Milorg-folk kan ha vært mer oppmerk-

som på bombefaren enn andre, og generelt oppfordret venner og kjente om å evakuere. Men noe utover det var vanskelig, for de kunne risikere angivere.

Angrepet utsatt

Per Sundt jobbet som meteorologassistent i England under professor Pettersen. Han forteller:

– 2. oktober fikk vi melding om at 022 skulle angripes, og 022 var kodenummeret for Bergen. Flyene skulle lette samme kvelden, og være over Bergen natt til 3. oktober. Men så kom det inn en flymelding om skyer i 800 fots høyde, og angrepet ble utsatt. 90 prosent av de engelske bombeangrepene var nattangrep, men denne utsettelsen gjorde at flyene i stedet kom inn over Bergen morgenen 4. oktober.

4. oktober 1944

Målet var verftsområdet rundt ubåtbunkeren. Engelskmennene visste at bombene ikke ville ha noen virkning på bunkeren, siden de var for små. I50 fly slapp 1432 bomber på 450 og 250 kg. 193 mennesker omkom, derav 61 barn.

Holen skole, som ligger bare 150 meter fra bunkeren, ble truffet. Mange privathus ble ødelagt.

29. oktober 1944 kom et nytt angrep mot bunkeren, denne gangen om natten med 237 fly. På grunn av dårlig sikt ble angrepet avbrutt etter at 46 fly hadde sloppet lasten sin. Ingen på Laksevåg omkom siden området var evakuert. Ett fly slapp lasten sin på Nøstet før det styrtet, og 43 norske omkom, derav seks redningsmannskaper.

Holen skole etter bombingen 4. oktober 1944

Yngve Nedrebø:

"For den utvandra sunnfjordingen fell det naturleg å søkja heimatt i tankar og kjennsler" - Sunnfjordlaget i Bergen 90 år

I 2007 skal det markerast at Sunnfjordlaget i Bergen er 90 år, og då kan det vere naturleg å sjå attende på det som låg bak framveksten av laget og korleis - det fungerte dei første åra.

I tida rundt første verdskrig kom det i Noreg eit kraftig oppsving ikkje berre for dei nasjonale haldningane, men og for ei sterkare lokalpatriotisme. Det var eit spørsmål om identitet, og målsaka vart ein viktig del av dette. Landsungdommen som flytta til dei større byane i Noreg ville ikkje lenger prøve å verte "assimilerte" så raskt og grundig som mogeleg. Dei ville no mykje meir enn før halde på sin kultur, sitt språk og sin eigenart.

I Bergen hadde sunnfjordingane alt i mange generasjonar vore særs tallrike, men det er vel heller tvilsamt om desse sunnfjordingane i Bergen hadde rekna seg som ei stor gruppe. Snarare hadde dei vore mange små, kan hende følte dei seg som jølstringar, eller kan hende til og med berre som stardølingar. Vi ser at flyttemønsteret må ha hatt ein føresetnad om at ein hadde nære slektningar å reise til. Dei framstår som familiegrupper. Vi ser det på valet av fadrar, og ser det på korleis dei busette seg, og på korleis dei fann seg arbeid.

No var det komme "på moten" mykje meir enn før å vise at dei var stolte av opphavet sitt. I Bergen hadde det lenge vore ein sport å skjelle ut innflyttarar som "strilar" eller som "sunnfjordingar", og mange hadde difor sett eit stort poeng i å "pynte på" målform og klesdrakt, slik at dei ikkje skulle "avsløre" seg.

I år 1900 vart bondeungdomslaget Ervingen skipa i Bergen, og det kom til endå eit Bondeungdomslag i Bergen i 1909. Nordlendingane i Bergen samla seg i Den Nordlandske Forening alt

i 1912, og nordfjordingane skipa sitt lag i Bergen i 1914. Sogningane kom etter i 1918, og til sist vart laga Sunnhordlendingen og Nordhordlendingen skipa i 1919.

Stortinget opna i 1914 for etablering av "landsgymnas", der ein skulle kunne ta eksamen artium utan Middelskuleeksamen, og det første landsgymnaset kom på Voss i 1916. Firda Gymnas vart skipa 1922 på Sandane etter initiativ frå Firda Mållag, Firda Ungdomslag, Sunnfjord Ungdomslag og Gloppen kommune.

Det kom etter kvart ein straum av bøker som lenge litt negativt vart kategorisert som "heimstaddiktning". Men det var ikkje berre innan kulturen det kom impulsar om nye og meir folkelege tider. Anders Skåsheim gjorde i 1912 framlegg om ein "vestnorsk folkebank", og resultatet vart "Landsbanken", som opna sine lokale i Bergen 15. august 1914. Den skulle vere ein sambandsbank for bygdene på Vestlandet, og den skulle nytte landsmål som skriftspråk. Mellom 1910 og 1920 gjorde fleirtalet av kommunane i Hordaland og Sogn og Fjordane vedtak om å nytte landsmål som administrasjonsspråk. I 1916 vart Peter Hognestad (1866-1931) tilsett som biskop i Bjørgvin, og då vart landsmål administrasjonsspråket heilt til topps i Kyrkja i bispedømmet.

I desse åra kom det fleire nynorskspråklege aviser, i Bergen vart "Gula Tidend" den første i 1906. Lokalinteressa slo og ut i form av mange nye lokalhistoriske lag. Sunnfjord hadde fått sitt sogelag i 1910. Sogelaga slutta seg saman til Vestlandske historielags fællesforening i 1916, og kunne i 1920 stå sentralt i skipinga av det landsdekkande "Landslaget for bygde- og byhistorie". Nokre år etter vart det oppretta eit institutt for samanliknande kulturstudiar, som spesielt skulle sjå på element i bondekulturen.

Hausten 1917 sette 21 viksdølar kvarandre møte i Folkets Hus i Bergen. Dei ville skipe eit lag, men sidan alle kom frå ein liten del av Sunnfjord, syntest dei ikkje dei kunne kalle det "Sunnfjordlag", så namnet på laget vart først "Fjellsporven". Dei møttest fleire gongar utover hausten, men utan at dei sette inn kunngjering i avisene og slik inviterte andre med. Men etter nokre møte kom det til nokre frå Dalsfjorden, og på møtet like før jul i 1917 vart det vedteke namneskifte til "Sunnfjordlaget".

Vi kan vere litt overraska over at det hadde teke så lang tid. I Amerika hadde dei fått sitt Sunnfjordlag alt i 1912, og i Kristiania var laget skipa i 1916. I Bergen var det langt fleire sunnfjordingar enn i Kristiania, og det budde truleg langt fleire sunnfjordingar konsentrert innanfor grensene til Bergen by, enn det som det fanst spreidde i heile Amerika. Ved folketeljinga i Bergen i 1912 budde 4953 sunnfjordingar i byen. Berre Midhordland (med 5748) og Nordhordland (med 6911) hadde større grupper der på det tidspunktet. I 1912 hadde Bergen i alt vel 78 000 ibuarar.

Lagsarbeidet dei første åra

Den første hausten hadde Sunnfjordlaget gjeve ut eit handskrive blad som dei kalla "Vetterkvelden", og det var ordskifte som var hovudtema på lagsmøta. Og det ser ut til at dei hadde mykje å ordskifte, og ikkje minst å stride om. Dei var nok samde om dei store tinga, men det er

fortalt at det var mykje usemje om småting dei første åra. Det førte til hyppige skifte av formann.

Ludvik A. Hof (1884-) vart vald til første formannen i laget, men alt på årsmøtet like før jul i 1917 vart han skifta ut med Jens A. Sele (1888-) frå Bygstad. Medlemmane i laget hadde ulike interesser. Det førte til at det i laget vart oppretta Songarlag, Saumarlag, Spellag og Leikarring. Striden om vegval toppa seg i 1919, då formannen Mathias Mikkelson (1890-) og fleire av skiparane trekte seg ut. Ny formann vart Johannes Holmedal (1895-).

Eit av stridsspørsmåla hadde vore målforma, og med det nye styret i 1919 kom det inn ein paragraf om at laget skulle arbeide for "norsk mål", og laget var meldt inn i Vestlandske mållag. Det gjorde slutt på eit av stridsspørsmåla i laget.

Lærar Erling Vindheim (1894-) vart vald til formann i 1921, men han reiste kort etter til Gulskogen ved Drammen. Den seinare Fjaler-lensmannen Kolbein A. Melvær (1890-) vart vald til formann i 1923. Han la opp til stor økonomisk aktivitet, der målsettinga var å skaffe pengar slik at laget kunne kjøpe eit eige hus.

I januar 1925 valde dei lektor dr. phil. Ole Michael Ludvigsen Selberg (1877-1950) til ny formann. Han hadde doktorgrad i matematikk , men hadde eit vidt interessefelt, og skreiv mykje om historiske emner. Han hadde vore overlærar og lektor ved Voss landsgymnas (1917-1920), og var seinare rektor ved Sydneshaugen skole i Bergen og Gjøvik kommunale høgare ålmennskule.

Då Sunnfjordlaget feira 10-årsjubileum i 1927 gav dei ut eit jubileumsskrift. Der trykte dei ulike artiklar om Sunnfjord, og om laget. Og dei oppsummerte dei første ti åra:

"Der har vært møter med foredrag, oplæsning med skjemt og alvor, dans, leikarkveldar. Skuespillerne, dansarringen har git sine præstationer tilbedste under strek og fortjent bifald. Præstationer som viser, at der har været nedlagt et energisk og forstaaelsesfuldt arbeide baade fra de enkeltes som fra ledernes side.

Der har ogsaa været møter med andre foreninger. Mindre utflukter, og der har været lyttet til den haandskrevne avis's gyldne sandheter.

Alt dette er frukter av foreningens indre liv. Under samme betegnelse maa ogsaa oprettelsen av et "Saumarlag" henregnes. For dette blev der opstillet en vandrepokal av hr N. Lerpold; en pokal der maatte vindes 3 gange for at bli odel og eie. Men det ser ud til, at "Saumarlaget" er sovnet over sømmen, ti virksomheten er indstillet uten at pokalen er vundet."

Songarlaget hadde også tagna: "Det heldt seg i nokre år, og var til hugnad på mange møte. Men det vart etter kvart soleis at mange songarar ikkje hadde sjølvtukt til å koma på øvingane til avtala tid. Dermed fekk songarlaget tæring, og sjølvdauda 7-8 aar gamalt."

Men når Sunnfjordlaget i 2007 framleis heldt oppe aktivitetane, og er huseigar, må det seiast å vere ein etter måten sprek 90-åring!

Yngve Nedrebø:
Adolph Nitters Dagbok

Adolph Nitter (1832-1901) tilhørte det lokale patrisiatet i Dale i Sunnfjord. Han var sønn av lensmann Jens Christian Nitter (1796-1856) og Christine, født Uchermann (1806-1854), og han tilhørte både på fars- og morssiden gamle embetsmannsfamilier. Adolph Nitter selv drev handel, og begynte som handelsbetjent i Førde alt som nykonfirmert 14-åring. Seinere var han handelsfullmektig i den blomstrende virksomheten til onkelen Wilken Hjermann Nitter (1812-1899) på Søeboden i Dale. Ved siden av handelsvirksomhet var han et par perioder konstituert som lensmann, og han var aktiv i kommunepolitikken. Han satt 42 år som medlem av kommunestyret i Ytre Holmedal, og hadde en rekke kommunale funksjoner.

Om ettermiddagen 1. januar 1854 satte Adolph Nitter seg ned med en nyanskaffet notatbok, og begynte å skrive ned sine betraktninger og observasjoner. Han forteller på første side at dette var fordi han en dag ønsket å kunne skue tilbake «med Glæde paa hine Dages Bedrifter». Han erklærte at han ville opptegne det han opplevde «i sin rene Sandhed», og satte daglig av plass til å fortelle om sitt virke, sine tanker, og tok også daglig med en liten rapport om været. Adolph Nitter var svært trofast mot sine dagboksplaner i fire år og fire måneder, fram til han 9. april 1858, midt i en setning, la pennen fra seg, så vidt vi kan se uten noen gang å fortsette med dagbokføringen. Men da hadde han satt på papiret 1500 tettskrevne sider fordelt på fem bind.

Det er naturlig nok jevnt over hverdagslivet som blir brettet ut i dagboken. Men det er hverdagslivet i de bedre klasser. Her er det prominering, ball og dans, og utallige kveldsbesøk med punsj og kortspill. Men det er også

historien om en særdeles lukrativ brennevinshandel, som sammen med andre handelsvarer gav en årsomsetning over 10 000 spesiedalere. Mye av omsetningen gikk på kreditt, og i 1858 var gjeldsfordringene kommet opp i svimlende 17 129 spesiedalere. Handelsmannen slo etter hvert under seg en rekke gardsbruk, og kunne ved hjelp av de utestående kravene utruste flere båter bemannet med forgjeldede menn, som for anledningen ble kommandert ut som fiskere.

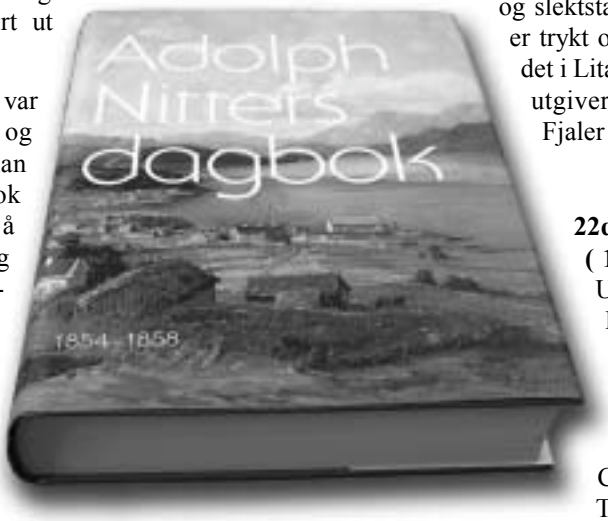

Adolph Nitter var på flere reiser, og da fikk han naturlig nok svært mye å berette om, og da fyller referatet fra den ene dagen både tre og fire sider i dagboken. I 1854 var han på tur til Rosendal, i 1855 var han i Bergen under brannen, og tok del i arbeidet med slukkingen. Sommeren 1857 gjorde han sammen med onkelen en lengre reise, først langs Sørlandskysten til Christiania, og etter en avstikker til Mjøsa og Hamar, videre til Gøteborg og Stockholm. Fra Sverige gikk reisen til Berlin, og derfra til Danmark, med retur til Norge etter to måneder.

Den største verdien i denne boken for oss i dag ligger i at den gir et særdeles troverdig innblikk i de store sosiale forskjellene i Norge på 1850-tallet, og de holdningen som har preget overklassen.

For 40 år siden gav barnebarna Adolf Nitter og Vidkunn Schreiner ut utdrag av dagbøkene. Nå er alle de 1500 sidene avskrevet, samlet og utgitt. Det er blitt en gedigen bok, 576 sider i A-4 format. Boken har kart, mange bilder og slektstavler. Den er trykt og innbundet i Litauen. Som utgiver står Fjaler sogelag.

22de Januar (1856): Under Paaklædningen Idagmorges kommer Cornelius Trods glæde-straalende op paa mit Værelse og rakte mig et Brev fra Onkel, som beretter at siden Fredag i f.U. har været fisket en Deel Sild ved Sværlingen og Hvittingen, som f. Eks. E. Berent har fisket cirka 10 000 Stykker og Gregorius 4000 Stk. Da Kl. var henimod 9 kjørte jeg med Fader og Søren Øxenberg op til Vasdalen for at pante Skatter og Skolemulcter. Vi kjørte over Vandet til Møklebust, og selv der gik det Skridt for Skridt, da der ingen banet Vei var,

men derimod temmelig dyb Snee. Paa denne Gaard begyndte vi vore Forretninger hos Ole Olssen, der blev pantet for Skatterestanser. Herfra fortsatte vi Reisen til Gaarden Høie, hvor en Dom ble forkyndt for Elias A. Brattelie. Søren Øxenberg og jeg skulde nu gaae op til Nordalen, hvor 3 Udpantninger for Skolemulcter skulde afholdes og imens skulde Fader hvile sig nede paa Høie. Det gik os godt saa længe vi kunde følge en halvbanet Vei, der førte til Skoven, men da vi forlod denne, blev Gangen os overmaade besværlig. Jeg maatte gaae foran for at brøite Vei for den gamle Søren, men mine Kræfter sank alt meer og meer, saa jeg for hvert 10ende Skridt maatte puste og hvile. Undertiden sank jeg til lige under Armene i Snee og havde da megen Baks med at komme opp igjen. Imidlertid kom vi da endeligen op til Huus, til Huusmanden Søren Ellingsen. Derfra var Vei op til Hans Johannesen. Paa begge disse Steder ekspederede vi os snart. Hos sidstnævnte Kone bleve vi tractered med en Bolle godt Øl, og det vederkvægede os mærkeligen. Jeg laante mig her et Par Tryger, som jeg fik paabundet mine Been, og paabegyndte saa Retouren, men Trygerne vare saa daarlig paabundne, at de snart faldt af mig og jeg skildte mig ved dem. Det gik noget bedre paa Tilbageveien. Thi lidt Vei havde vi nu banet os. Kl. 2 om Eftermiddagen kom vi ned igjen til Høie og havde derfra paa denne Reise været borte i 3 ½ Time. Her blev vi tracterede med Caffe af Tollaks Kone og dertil spiste vi af vor Nistevædske og sluttede Maaltidet med en Dram.

Da vi kom tilbage til Møklebust, maatte vi ind til Gunder og prøve hans Juleøl. Derfra kjørte vi til Strand, hvor Enken Oline pantedes for Skatterestanser og Skolemulct, og hermed sluttedes dagens Gjerning. Vi kjørte nu direkte Hjem og ankom Kl. 8.

Parti fra Dale. Etter maleri av Askevold 1853

Foto fra NRK. Opptak til programmet Norsk Attraksjon på Hodne i Lindås 16. mai 2007.

ISSN 1501-4436

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen

Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no

Internett:
http://www.arkivverket.no/bergen/om.html
http://www.digitalarkivet.no/

Bergensposten utgis av Statsarkivet i Bergen
Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Layout: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen

Tidligere utgitt i denne serien:

1998

1999

2000

2001

2002

2003

1/2004

2/2004

1/2005

2/2005

3/2005

1/2006

2/2006

3/2006

1/2007